

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KONSTITUSİYA İSLAHATLARI: KONSEPTUAL MODELLƏR VƏ REALİZƏ PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5607.01 – Konstitusiya hüququ; bələdiyyə hüququ

Elm sahəsi: Hüquq

İddiaçı: **Araz Raquf oğlu Qədiməliyev**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun “Dövlət və Konstitusiyaya hüququ” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan Respublikasının əməkdar hüquqşünası, hüquq elmləri doktoru, professor
Məsumə Fazil qızı Məlikova

Rəsmi opponentlər: Hüquq elmləri doktoru, professor
Lətif Hüseyn oğlu Hüseynov

Hüquq elmləri doktoru, dosent
Ceyhun Yasinəli oğlu Qaracayev

Hüquq elmləri doktoru, professor
Xəyyam Cəbrayıl oğlu İsmayılov

Hüquq elmləri doktoru, dosent
Kamal Namiq oğlu Makili-Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Milli Aviasiya Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.45 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

_____ Hüquq elmləri doktoru, dosent
imza **Ayxan Xankişi oğlu Rüstəməzadə**

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

_____ Hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
imza **Sahil Zahir oğlu Hüseynov**

Elmi seminarın sədri:

_____ Hüquq elmləri doktoru, dosent
imza **Sübhan Fərmayıl oğlu Əliyev**

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hüquqi qloballaşmanın və dövlətlərarası inteqrasiya proseslərinin intensivləşməsinin müasir mərhələsində konstitusionalizm bir ideya, doktrina və gündəlik siyasi-hüquqi praktika kimi prinsipial olaraq yeni səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Onların arasında onun universal (transmilli) həcmi əsas kimi çıxış edir, bu isə iki qarşılıqlı əlaqəli və bir-birini tamamlayan tendensiyalarda – beynəlxalq hüququn konstitusiyalaşmasında və konstitusiya hüququnun beynəlmilləşdirilməsində ifadə olunur.

Konstitusiya-hüquqi materiya arxitekonikasının və xüsusən də müasir dövlətlərin ən vacib konstitusiya-hüquqi institutlarının dərinədən, köklü surətdə dəyişdirilməsini obyektiv edən qeyd olunan fundamental proseslər əsas ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin konstitusiya modernləşdirilməsi vasitəsi kimi konstitusiya islahatlarının aparılmasının məzmununa və formasına birbaşa təsir göstərir.

Müasir konstitusionalizmin inkişaf paradigmasının belə bir görünüşü “islahat”, “konstitusiya islahatı” kateqoriyalarının hərtərəfli nəzəri-hüquqi və praktiki-praksioloji öyrənilməsini, konstitusiya-hüquqi inkişafda universal və Avropa hüquq standartlarının implementasiyası arasında qanunauyğunluqların və qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasını, ən vacib konstitusiya-hüquq institutlarının və konstitusiya-hüquqi tənzimləmə sahələrinin modernləşməsində konseptual modellərin tərtib edilməsini tələb edir.

Tədqiqatın monoqrafik əsasını konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsinin həm ümumi anlayış-kateqorial əsasının müəyyənləşdirilməsi sahəsində, həm də cəmiyyətin konstitusiya modernləşməsinə və ayrı-ayrı konstitusiya-hüquq institutlarının (məsələn, idarəçilik forması, yerli özünüidarəetmə, məhkəmə hakimiyyəti kimi institutların) islahatına dair optimal praktiki modellərin və yanaşmaların tərtib edilməsi sahəsində Azərbaycan və xarici alimlərin konstitusiya hüququ, xarici ölkələrin konstitusiya hüququ, hüquq nəzəriyyəsi, beynəlxalq hüquq, hüquq fəlsəfəsi,

Avropa hüququ və s. kimi hüquq sahələri üzrə əsərləri təşkil etmişdir.

Müasir dövlətlərdə konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsinin ümumnəzəri və təcrübi aspektləri: Azərbaycan alimlərindən M.F.Məlikova, F.S.Abdullayev, Z.A.Əsgərov, L.H.Hüseynov, C.Y.Qaracayev, A.X.Rüstəmzadə, S.F.Əliyev, F.T.Nağıyev, E.H.Nəsirov, Ə.M.Hüseynli, N.H.Əliyev, X.C.İsmayılov, Ə.İ.Əliyev, N.H.Cəfərli, Ə.H.Rzayev, H.S.Qurbanov, Ş.M.Əliyev, İ.V.Vəliyev, İ.M.Cəfərov, C.A.Süleymanov, R.K.Cəbrayıllov və R.A.Əkbərovun, xarici alimlərdən isə T.Y.Xabriyeva, O.E.Kutafin, M.V.Baqalay, A.A.Mişin, Y.A.Tixomirov, T.İ.Qrişkeviç, M.N.Marçenko, L.V.Butko, V.V.Kireyev, M.İ.Kleandrov, T.S.Maslovskaya, M.F.Orzix, M.A.Baymuratov, S.D.Battini, A.L.Kopilenko, A.N.Bıkov, Y.A.Voloşin, E.A.Qrinenko, R.F.Qrinyuk, V.N.Denisov, V.İ.Evintov, O.V.Zayçuk, V.A.Kartaşkin, L.A.Luts, S.L.Lisenkov, M.N.Marçenko, O.V.Marselyak, M.N.Mikieviç, N.R.Nijnik, N.M.Onişenko, N.M.Parxomenko, R.A.Romaşov, O.F.Skakun, Y.A.Tixomirov, S.Floqaitis, Y.N.Xabermas, S.V.Şevçuk, Y.S.Şemşuçenko, D.M.Patterson, K.W.Abbot, J.S.Kokkot və s. alimlərin əsərlərində araşdırılmışdır.

Mövcud olan monoqrafik mənbələrin öyrənilməsi müstəvisində müvafiq tədqiqatlarda ayrı-ayrı dövlətlərdə konstitusiya islahatlarının aparılmasının siyasi-hüquqi aspektlərinin təhlil olunması faktını da qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda, müasir qloballaşma və inteqrasiya prosesləri şəraitində qeyd edilən mövzuya həm beynəlxalq (universal) Avropa hüquqi materiyası ilə ayrılmaz əlaqəli şəkildə, həm də müasir dünyada obyektiv realıq halı kimi qlobal (transmilli) konstitusionalizmin formalaşması müstəvisində baxılmalıdır. Belə bir qoyuluşda konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsinin nəzəri və praktik problemləri mövcud tədqiqatlarda araşdırılmamışdır, bu isə konstitusiya-hüquq doktrinasının müasir inkişaf mərhələsində “konstitusiya islahatı” kateqoriyasının kompleks şəkildə təhlilinin ən vacib elmi-praktik əhəmiyyətini şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir dövlətlərdə konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsi prosesində yaranan konstitusiya-hüquqi münasibətlər, predmetini isə müasir dövlətlərdə konstitusiya islahatları təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi müasir dövlətlərdə konseptual modellərin və konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsi problemlərinin kompleks şəkildə tədqiq edilməsidir.

Qeyd edilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli tədqiqat qarşısında vəzifə kimi qoyulmuşdur:

- “islahat” kateqoriyasına məzmun və növ xarakteristikasının verilməsi;

- müasir konstitusiya-hüquq doktrinasında “konstitusiya islahatı” anlayışının müəyyən edilməsi;

- “konstitusiya islahatı” və “konstitusiya modernləşməsi” kateqoriyalarının nisbəti arasındakı qanunauyğunluğun müəyyən edilməsi;

- konstitusiya islahatlarının tədqiq edilməsinin lazımi metodologiyasının yaradılması;

- konstitusiya hüququ sahəsində Avropa standartlarının məzmununun və növ xarakteristikasının müəyyənləşdirilməsi;

- konstitusiya hüququ sahəsində ayrı-ayrı Avropa standartlarının həyata keçirilməsinin hüquqi meyarları, implementasiya mexanizmi və praksioloji aspektlərinin tədqiq edilməsi;

- Venesiya Komissiyasının tövsiyələrinin konstitusiya-hüquqi normalarda əks etdirilməsinin müqayisəli-hüquqi təhlili;

- idarəetmə formasının konstitusiya islahatının obyektı kimi nəzərdən keçirilməsi;

- konstitusiya islahatlarının obyektı kimi yerli özünüidarəetmə və mərkəzsizləşdirmənin təhlili;

- məhkəmə hakimiyyətinin müasirləşməsi və özünütəşkili prosesində beynəlxalq-hüquqi standartların təmin edilməsi problemləri də daxil olmaqla, bu hakimiyyətin konstitusiya islahatlarının obyektı kimi nəzərdən keçirilməsi;

- konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi institutunun konstitusiya islahatının formal-prosessual obyektiv tərkibi kimi tədqiq edilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını obyektiv etibarlı nəticələr əldə etmək üçün nəzərdə tutulmuş ümumi elmi və xüsusi tədqiqat metodları sistemi təşkil edir.

Formal-hüquqi metod konstitusiya islahatının mənbəyi və obyektini kimi çıxış edən qüvvədə olan beynəlxalq hüquq və konstitusiya hüququ normalarını təhlil etmək imkanı vermişdir.

Müqayisəli metodun tətbiqi müxtəlif dövlətlərdə konstitusiya-hüquqi inkişafın müasir mərhələsində konstitusiya islahatlarının konseptual modellərini və həyata keçirilməsi praktikasını müqayisə etmək imkanı yaratmışdır.

Tarixi metod bütövlükdə konstitusionalizmin formalaşması və inkişafını müəyyənləşdirən tarixi proseslərin qiymətləndirilməsində, həmçinin ayrı-ayrı əsas konstitusiya-hüquqi institutların qiymətləndirilməsində istifadə edilmişdir.

Sistem-struktur və struktur-funksional analiz metodlarından istifadə edilməklə, konstitusiya modernləşməsi və konstitusiya islahatı prosesinin həyata keçirilməsində dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının funksiyaları və səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Formal-məntiqi və məntiqi-semantik metodların istifadə edilməsi anlayışlar aparatını təkmilləşdirməyə, “islahat” və “konstitusiya islahatı” kateqoriyalarının nəzəri dərk edilməsini gücləndirməyə imkan vermişdir.

Qeyd edilən metodların kompleks şəkildə tətbiqi müasir hüquqi dövlətlərdə konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsinin konseptual modellərinin təkmilləşdirilməsi üzrə müəyyən nəticələrə gəlməyə, müvafiq ümumiləşdirmələr aparmağa və praktiki tövsiyələr tərtib etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın empirik əsasını beynəlxalq-hüquqi müqavilələr, Avropa ölkələrinin konstitusiyaları və konstitusiya qanunvericiliyi, Avropa İttifaqı (bundan sonra – Aİ) hüququnun mənbələri, Aİ-nin üçüncü ölkələrlə assosiasiya sazişləri, beynəlxalq təşkilatların və Aİ institutlarının rəsmi hesabatları və statistik məlumatları, həmçinin

Aİ-nin dövlət orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və ümumi orqanlarının hüquqtəbiqətmə, o cümlədən məhkəmə praktikası təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- tədqiqatın anlayış aparatının əsas elementi olan “konstitusiyaya islahatı” kateqoriyası üçün aşağıdakı məzmununda müəllif anlayışı işlənilib-hazırlanmış və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır:

Müəllifin fikircə, “konstitusiyaya islahatı” anlayışı altında yeni konstitusiyanın qüvvəyə minməsinə və eyni vaxtda əvvəlki konstitusiyanın qüvvədən düşməsinə başa düşmək lazımdır. Qismən konstitusiyaya islahatı isə konstitusiyaya və konstitusiyaya qanunvericiliyinin ayrı-ayrı müddələrinə dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi, yəni konstitusiyanın normativ-hüquqi aktları mətninə düzəlişlərin edilməsidir.

Öz növbəsində, müəllif tərəfindən “islahat” kateqoriyası növbəti meyarlar üzrə müvafiq növlərə təsnif edilmiş və hər növün mahiyyəti ayrılıqda izah edilmişdir:

1) ictimai proseslərin islahatı kimi və cəmiyyət sistemində obyektlərin institusional və struktur islahatları kimi obyekt üzrə;

2) iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi, hüquqi islahatlar və ya onların bir-biri ilə birləşməsi kimi obyektin altsistemdə yerləşdirilməsi üzrə;

3) təkamül, inqilab, modernləşdirmə və transformasiya proseslərində islahat kimi cəmiyyətin dəyişdirilməsinin əsas proseslərində islahat mexanizmindən və prinsiplərindən istifadə edilməsi üzrə.

- İşdə, ilk dəfə olaraq, “konstitusiyaya islahatının əsası” kateqoriyası üçün aşağıdakı məzmununda müəllif anlayışı işlənilib-hazırlanmış və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır:

Konstitusiyaya islahatının əsası dedikdə, konstitusiyanın strukturunun prinsip və dəyərləri saxlanmaqla, prosesin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri çərçivəsində vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətin təşkilinin mükəmməlləşdirilməsinə yönəldilmiş, dünya üzrə qəbul edilmiş və müasir, daha təkmil olan konstitusionalizmin ümumqəbul edilmiş və hamı üçün universal hesab edilən prinsip və

standartlarını gözləməklə, konstitusiyanın inkişaf məqsədlərini nəzərdə tutan ali qanun olaraq dəyişdirilməsi ilə bağlı olub, vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyəti üçün müəyyən edilən ehtiyacları şərt kimi təyin etmək əsasında baş verən siyasi və hüquqi hadisə olaraq dərk edilməsi başa düşülür.

- Tədqiqatın məzmununda belə bir müddəa əsaslandırılmışdır ki, konstitusiya-hüquqi münasibətlərin subyektləri kimi bütün publik-hakimiyyət sistemi orqanlarının və vəzifəli şəxslərin aktlarında və hərəkətlərində birbaşa ifadəsini tapan əsas ictimai münasibətlərin istənilən və zəruri vəziyyəti kimi hüququn aliliyi konstitusiya prinsipi müasir hüquqi dövlətdə konstitusiya islahatının aparılmasının əsas ontoloji dominantıdır.

- Dissertasiya işinin məzmununda Azərbaycan Respublikasında aparılan müasir siyasi-hüquqi islahatların konseptual xarakteristikası verilmiş və onun əsas determinantları qismində dövlətçilik və idarəetmə ənənələrində varislik, onlara sadıqlıq (ənənəçilik); islahatın reallığını və səmərəliliyini ən yüksək səviyyədə təmin edən siyasi iradənin təzahür forması kimi rəhbər şəxsiyyətin islahat prosesində rolu (əsas təşəbbüskar, əsas ideya müəllifi, əsas nəzarət orqanı, əsas koordinator və s.); islahat prosesində dövlət (hakimiyyət) və vətəndaş cəmiyyətinin tondemi (daimi və səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət, o cümlədən vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət göstərməsi mexanizmlərinin inkişafında siyasi hakimiyyətin fəal iştirakı); idarəetmədə mərkəzləşdirmə və mərkəzsizləşdirmə mexanizmlərinin bir-birinə uyğunlaşdırılması yolu ilə optimal modernləşdirilməyə nail olma; davamlı və dayanıqlı inkişafın təminatı üçün islahat nəticələrinin elmi proqnozlaşdırılma kimi elementlər fərqləndirilərək izah edilmişdir.

- Dissertasiya işinin məzmununda kompleks demokratik transformasiyanı həyata keçirən dövlətlərdə konstitusiya modernləşməsinin aparılmasının daxili və xarici səbəbləri sistemləşdirilmişdir;

- İşin məzmununda “konstitusiya dəyişikliklərinin maddi hüdudları” kateqoriyasına konstitusiyanın sərtləşdirilməsi üçün əsas vasitələrdən biri kimi baxılır və qeyd edilir ki, bu kateqoriya ayrı-ayrı konstitusiya müddəalarının və ya prinsiplərinin dəyişikliklərə məruz

qalmamasının, yaxud xüsusi mürəkkəbləşdirilmiş qaydada (mahiyətcə onların dəyişməzliyi anlamına gələn) dəyişikliyə məruz qalmasının tanınmasını nəzərdə tutur. Həmçinin, işdə əsaslandırılır ki, postsovet dövlətlərinin konstitusiyalarının dəyişdirilməsinin eksplisit və implisit maddi hüdudları müəyyən edilir, dəyişməz konstitusiya müddəaları və dəyişməz konstitusiya prinsipləri arasında fərq qoyulur.

- Dissertasiya işinin məzmununda konstitusiya-hüquqi materiyaya təsiretmə həcmi baxımından konstitusiya islahatlarının təsnifatı; yeni hüquqi, siyasi, sosial qaydanın konstitusiya-hüquqi normaların qəbul edilməsi formasında rəsmiləşdirilməsinin ontoloji zəruriliyi haqqında müddəa; beynəlxalq hüquq standartının konstitusiya-hüquqi sahədə səmərəli həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə nəzəri və praktik yanaşmalar; ictimai münasibətlərin konstitusiya-hüquqi səviyyədə tənzimlənməsinin prinsip etibarilə yeni metodlarının yaradılması üsulu kimi standartlaşdırmanın konseptual xarakteristikası kimi məsələlər müəllif tərəfindən əlavə arqumentlərlə zənginləşdirilmiş və bu sahədə mövcud nəzəri biliklər müəllif tərəfindən təkmilləşdirilmişdir.

- Dissertasiya işində müasir dövətdə hüquqi islahatların aparılmasının obyektı və obyekt tərkibi haqqında müddəalar; konstitusiya islahatlarının tədqiq edilməsi metodologiyasının fundamental əsası kimi məntiqi (doqmatik) analiz metodu konsepsiyası; konstitusiyanın dinamik xarakteristikası kimi “konstitusiya prosesi” kateqoriyasının doktrinal dərk edilməsi; konstitusiya modernləşdirilməsi obyektı kimi müasir dövlətin idarəçilik forması haqqında nəzəri müddəalar özünün sonrakı inkişafını tapmışdır.

- Müəllif tərəfindən müasir dövlətlərin məhkəmə hakimiyyətinin konstitusiya islahatında və modernləşdirilməsində məhkəmə hakimiyyətinin və məhkəmə özünüidarəetməsinin özünütəşkilinin təmin edilməsinin əsas əhəmiyyəti arqumentləşdirilmiş, qeyd edilmişdir ki, məhkəmə hakimiyyəti sahəsində dinamik konstitusiya inkişafının obyektiv prosesləri müasir hüquqi (konstitution) dövətdə kompleks xarakterli konstitusiya modernləşməsinin məcburi və ayrılmaz ünsürü kimi

məhkəmə islahatına doktrinal münasibət bəslənməsi tendensiyasına dəlalət edir.

- Dissertasiya işinin məzmununda bələdiyyə islahatlarına konstitusion islahatların əsas istiqamətlərindən biri kimi baxılmış və onlar ictimai və dövlət quruluşunun konstitusion modernləşdirilməsinin vacib elementi kimi qiymətləndirilmişdir. Müəllif tərəfindən aparılmış təhlillərin nəticəsi olaraq, müəyyən edilmişdir ki, Aİ məkanında ictimai proseslər, bir qayda olaraq, yerli əhəmiyyətli məsələlərin müstəqil həll edilməsi üçün publik hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsi və ərazi icmalarının hüquqi, təşkilati, maliyyə imkanlarının təmin edilməsi ilə, başqa sözlə, əhəmiyyətli dərəcədə daxili regionlaşma və bələdiyyələşmə tendensiyaları ilə, səciyyələnir.

- dissertasiya işində ölkələrdə aparılan konstitusiyalı islahatları təcrübəsinin müqayisəli təhlili nəticəsində həmin islahatların universal prinsip və dəyərləri nümayiş etdirilir və onlar vahid standart kimi qiymətləndirilir.

- dissertasiya işində konstitusiyalı islahatlarının obyektivliyi və zamana uyğun ictimai-siyasi vəziyyəti əks etdirməsinin məqsədamüvafiqliyi Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilmiş üç konstitusiyalı dəyişikliklərinin (2002, 2009, 2016-cı illər) təcrübəsi əsasında nümayiş etdirilir;

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla şərtlənir ki, dissertasiya işi konstitusiyanın yeniləşdirilməsi problematikasını müasir dövrdə dövlətlərin inteqrasiyası kontekstində və onunla ayrılmaz əlaqədə araşdıran konstitusiyalı islahatlarının konseptual modellərinin ilk konstitusiyalı-hüquqi tədqiqatıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada ifadə edilmiş təklif və nəticələr aşağıdakı sahələrdə istifadə oluna bilər:

- elmi-tədqiqat məqsədləri üçün – müasir dövlətlərdə konstitusiyalı islahatlarının konseptual modellərinin sonrakı tədqiqində;

- hüquq təcrübəsində – müasir mərhələdə ən vacib konstitusiyalı-hüquqi institutların təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi üzrə təkliflərin tərtib edilməsində;

- tədris prosesində – konstitusiya hüququ, xarici ölkələrin konstitusiya (dövlət) hüququ, konstitusiya nəzarəti, hüquq nəzəriyyəsi, bələdiyyə hüququ, beynəlxalq hüquq, Avropa hüququ üzrə dərslərlərin və dərslər vəsaitlərinin müvafiq bölmələrinin hazırlanmasında; hüquq yönümlü ali tədris müəssisələrində müvafiq fənlərin tədrisi, tələbə-hüquqşünasların elmi-tədqiqat işlərinin yazılmasında.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin nüfuzlu milli və xarici elmi jurnallarda çap etdirdiyi konstitusiya islahatlarının tədqiqi və inkişafı məsələlərinə, həmçinin bu islahatların həyata keçirilməsi problemlərinin həlli istiqamətində müasir nəzəri və təcrübi fəaliyyətin təhlilinə həsr edilmiş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin nəzəri müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında ali təhsilin bütün səviyyələrində tədris prosesi zamanı istifadə edilmiş, respublikamızda keçirilən elmi-nəzəri konfranslarda səsləndirilmişdir. Həmçinin, dissertasiyanın əsas müddəaları hüquq elmləri üzrə ixtisaslaşdırılmış nəşrlərdə dərc olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Onların sırasına Web of Science, Scopus, Index Copernicus International, Ulak Bim beynəlxalq elmmetrik məlumatlar bazasına daxil edilmiş nəşrlərdə dərc edilmiş məqalələr, beynəlxalq elmi-praktik konfranslarda və dəyirmi masalarda məruzələrin tezisləri də daxildir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun “Dövlət və konstitusiya hüququ” şöbəsində elmlər doktorluğu proqramı üzrə yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi girişdən (16229 işarə), özündə on paragrafi əhatə edən üç fəsildən (I Fəsil – 142212, II Fəsil – 136024, III Fəsil – 286070 işarə), nəticədən (17249 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 596070 işarədən ibarətdir. İstifadə edilmiş mənbələrin sayı 451-dir. Avtoreferatın həcmi 93222 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissədə dissertasiya tədqiqatının aktuallığı əsaslandırılmış, işin məqsədi və əsas vəzifələri, onun metodoloji əsası, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyən edilmiş, problemin işlənmə dərəcəsi, işin elmi yeniliyi, müdafiəyə çıxarılan müddəalar və həmçinin, tədqiqatın aprobasiya nəticələri göstərilmişdir.

I Fəsil - “Müasir siyasi-hüquqi doktrində “konstitusiyə islahatı” kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsinin ontoloji və aksioloji problemləri” adlanır və üç paragrafdan ibarətdir.

“Sosial-hüquqi gerçəkliyin dəyişdirilməsi forması kimi “islahat” kateqoriyasının ontoloji ölçüsü: nəzəri xarakteristika” adlanan **birinci paragrafda** müəllif tərəfindən cəmiyyət və bütövlükdə müxtəlif sosial sistemlərdə sosial-hüquqi gerçəkliyin dəyişdirilməsi forması kimi başa düşülən “islahat” kateqoriyasının ontoloji və aksioloji problemləri araşdırılır.

Müxtəlif dövrlərdə cəmiyyətdə baş verən sosial hadisələri tədqiq edərək görmək olar ki, tarixi əhəmiyyətli hadisələrin müəyyən edici nöqtəsini obyektiv ilkin şərtlər, cəmiyyətin inkişafı və onun mütərəqqi vəzifələrinin həyata keçirilməsi zəruriliyi təşkil edir. Sosial sistemlərin daim irəliləyən inkişafını müəyyən etmək üçün ona yönəldilmiş dəyişdirici fəaliyyətin predmeti haqqında müəyyən informasiyaya və konkret elmi biliklərə ehtiyac duyulur. Çünki ətraf gerçəkliyin dəyişdirilməsi ideyası “dəyişmək istəyirəm” və “necə dəyişməyi bilirəm və ya edə bilərəm” düsturlarına birbaşa mütənəsibdir.

XX əsrin 90-cı illərində baş vermiş siyasi hadisələr və onların hüquqi nəticələri postsovet məkanında yeni yaranmış dövlətlərdə cəmiyyətin əsas sosial-siyasi və iqtisadi institutlarında islahat proseslərinin təşəbbüskarları oldu. “İslahat” anlayışı sosial-siyasi modernləşmə, sosial transformasiya anlayışları ilə birlikdə istifadə edilməyə başladı. Son onilliklərdə iqtisadi, siyasi, sosial və hüquqi sahələrdə baş verən köklü dəyişiklikləri, onların səbəblərini və hərəkətverici qüvvələrini dərk etmək sahəsində hüquq doktrinasında fərqli fikirlər və baxışlar formalaşmışdır.

Postsovet ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycanda, XX əsrin sonlarında baş vermiş sosial dəyişikliklər böhran vəziyyətində cəmiyyətin inkişafı istiqamətində xüsusi vasitələrin mümkünliyünü göstərdi. Azərbaycan da hüquqi dövlət quruculuğunu, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini, cəmiyyətdə qanunun aliliyinin təmin olunmasını dövlət müstəqilliyinin ilk mərhələsindən özünün əsas hədəfləri kimi müəyyənləşdirmişdir¹.

Belə variantlıq cəmiyyətdə baş verən islahat proseslərinin qavranılmasının qeyri-müəyyənliyinə bir çox cəhətdən təsir göstərir. Müasir fənlərarası diskurslar çərçivəsində onların təhlilinin metodoloji çətinlikləri “islahat”, “islahatçı” və “islahatçılıq” anlayışlarının məzmununun müəyyənləşdirilməsinin birmənalı olmamasından irəli gəlir. Onların mühüm əlamətlərinin islahedici dəyişiklik hallarının mədəni-tarixi müxtəlifliyi ilə eyniləşdirilməsi tədqiqat işində islahatların real təcrübəsinin tam dəyərli şəkildə əks etdirilməsinə imkan verən metodoloji əsasın seçilməsi problemini yaradır.

Elmi ədəbiyyatda köklü surətdə baş verən dəyişikliklər dövrü islahatçı tərpənişlər adlandırılır². Tədqiqatçıların fikrincə, belə sosial hadisənin mahiyyəti onun tarixi dinamikasında ictimai inkişaf determinantlarının biri kimi çıxış edən mənəvi-nəzəri və mənəvi-praktiki fəaliyyətdə özünü büruzə verir. Buna görə bütövlükdə islahat proseslərinin ontologiyası, qnoseologiyası və aksiologiyası, xüsusən bir kateqoriya kimi islahat haqqında biliyə ehtiyacın yaranması ilə müəyyən edilir. Biliyin belə aspektlərinə tələbat demokratik, hüquqi, sosial və unitar dövlət kimi əsas konstitusiya məqsədləri və prinsiplərinə nail olmağa yönəlmiş milli dövlətçiliyin inkişafı, ictimai münasibətlər sisteminin təkamülü şərtlərində Azərbaycanda islahatların həyata keçirilməsinin obyektiv ehtiyacları ilə qoyulub. Ümummillə lider Heydər Əliyevin dediyi kimi: *“Azərbaycanın XX əsrdə yaratdığı qüdrətli iqtisadi potensial, böyük mütəxəssislər*

---

¹ Cəbrayilov, R.K. Azərbaycan Respublikasında hüquq islahatları / R.K. Cəbrayilov. - Bakı: 2014, - s. 5.

² Власов, Ю.Н. Реформационные процессы в России / Ю.Н. Власов. М.: Юрайт, - 1998. – с. 4-6

ordusu xalqımızın ən ümdə amallarının həyata keçirilməsi üçün möhkəm baza, əlverişli zəmin rolunu oynayır”³.

Müəllif “islahat” termininin mənşəyini araşdırır və qeyd edir ki, elmi doktrinada bu anlayış həm də funksional əsaslara toxunmayan həyatın hər hansı bir sahəsindəki dəyişmələr və ya qanunvericiliklə nəzərdə tutulan üsullarla həyata keçirilən bir dəyişiklik kimi başa düşülür. Bununla belə, “islahat” anlayışını “təkmilləşmə” və ya “modernləşmə” kimi anlayışlardan fərqləndirmək lazımdır. İslahat, mahiyyət etibarilə, bərqərar olunmuş proseslərin, ənənələrin və s. köklü dönüşü, dəyişikliyi deməkdir.

Müəllifin fikrincə, “islahat” termininin bu cür tərfi onun ontoloji mahiyyətini yalnız həyat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsinin dəyişdirilməsinə yönəlmiş bir kateqoriya kimi müəyyən edir. Ontoloji mahiyyət də, ilk növbədə, birbaşa onun əlamətlərində əks olunur. Müəllif islahata sosial dəyişikliyin zəruri elementi, ictimai prosesin təkamül mərhələsi, innovasiyaların tətbiqi, cəmiyyətin yeniləşdirilməsi, modernləşdirilməsi, miqyası və dərinliyi, cəmiyyətə xas olan dinamikası, onun uyğunlaşma qabiliyyətini, artım tempələrini və inkişaf potensialını, həmçinin ziddiyyətlərin və münaqişələrin qarşısının alınmasının və aradan qaldırılmasının mövcud vasitələrini səciyyələndirən bir kateqoriya kimi baxaraq, ilk öncə sosial-fəlsəfi doktrinada (T.İ.Qriskeviç⁴, Q.Y.Semiqin⁵, A.M.Lopuxov⁶, L.V.Butko⁷, İ.İ. Kravçenko⁸) əks olunmuş islahat kateqoriyasını tədqiq edir.

---

³ Əliyev, H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında / H.Ə. Əliyev. – Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, - 2001, - s. 53.

⁴ Грицкевич, Т.И. Реформационный процесс как субъектно-объектное взаимодействие: / дисс. докт. философских наук / – Новосибирск, 2011. - с. 5

⁵ Новая философская энциклопедия. В четырех томах. / Научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. - М.: Мысль, - Т. III, Н – с. - 2010. – с. 450-451.

⁶ Словарь терминов и понятий по обществознанию // Автор-составитель А.М. Лопухов. 7-е изд. пер. и доп. - М.: Айрис-Пресс, - 2016. - с. 348-349.

⁷ Бутько, Л.В. Конституционная реформа (Теорет.-правовой анализ) : / дис. докт. юридических наук / - СПб., 1998. - с. 89.

⁸ Кравченко, И.И. Реформа: Новая философская энциклопедия: [Электронный ресурс] / Электронная библиотека ИФ РАН. URL: <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASH0155bae06c519c326889cb55>.

Müəllif qeyd edir ki, islahatların növlərini nəzərdən keçirsək, islahat fenomeninin ontoloji xarakteristikasını müəyyənləşdirmək üçün elmi ədəbiyyatda onların müxtəlif təsnifatlarına və xarakteristikasına rast gəlmək olar.

Ümumiyyətlə, islahat hər hansı bir dəyişikliyin bütün adı mərhələlərini əhatə edən rəşional məqsədyönlü bir prosesdir: yeni obyektin düşünölməsi, məqsədin müəyyən edilməsi, resursların ayrılması, vasitə və metodların seçilməsi, məkanda və zamanda planlaşdırma, asılı və müstəqil dəyişənlərin və prosesin ehtimal olunan xarakterinin nəzərə alınması, icraçıların qruplaşdırılması, qərar qəbuletmə sxemi və s. Buna görə də islahatlar həmişə “yuxarıdan”, hakim qüvvələr, hakimiyyət tərəfindən aparılır və dövlət siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edir.

İslahatın mahiyyətini və mümkünlüyünü düzgün anlamaqla bağlı yaranan ən vacib və mürəkkəb sual onun inqilabla nisbətidir. Bu problemin həll edilməsində metafizik hədd mövcuddur: bir tərəfdən, islahatın rolunun mütləqləşdirilməsi əsasında inqilabın reformist inkarı, digər tərəfdən köklü sosial problemlərin həllinin yeganə üsulu kimi inqilabdan yayındıran islahatların inkarı.

Müəllif islahat kateqoriyasının elmi (fəlsəfi, siyasi, iqtisadi, hüquqi) tədqiqi əsasında belə bir nəticəyə gəlir ki, islahat – onun obyektinə səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədilə yönəldilmiş konkret islahat mexanizmi əsasında hakim subyekt tərəfindən həyata keçirilən siyasi-hüquqi institutların, dövlət hakimiyyəti orqanlarının iyerarxik strukturunun, vətəndaş cəmiyyəti obyektləri sisteminin funksiyalarının yenilənməsinə yönəlmiş ictimai reallığın və sosial münasibətlərin dəyişdirilməsinin fəal və təsirli vasitəsidir. O, növdəyişmə məqsədi və modeli cəmiyyətdəki siyasi proses iştirakçılarının maraqlarının toqquşması vəziyyətində konvension qərarın qəbul edilməsi olan obyektin idarəolunan sosial qurulmasıdır.

Müəllifin fikrincə, islahatı: ictimai proseslərin islahatı kimi və cəmiyyət sistemində obyektlərin institusional və struktur islahatları kimi obyekt üzrə; iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi, hüquqi islahatlar və ya onların bir-biri ilə birləşməsi kimi obyektin əltsistemdə yerləşdirilməsi üzrə; təkamül, inqilab, modernləşdirmə və transformasiya proseslərində islahat kimi cəmiyyətin

dəyişdirilməsinin əsas proseslərində islahat mexanizminin və prinsiplərinin istifadə edilməsi üzrə təsnif etmək olar. İslahat obyektı kimi isə solumun həyat fəaliyyətinin iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial-mədəni və ekoloji sahələrində öz əksini tapmaq xüsusiyyətinə malik olan sosial institutlar, insanın sosial reallıq obyektləri ilə münasibətləri və qarşılıqlı fəaliyyət vasitələri çıxış edir.

“Konstitusiyaya islahatı: anlayış və eyniləşdirici ontoloji əlamətlər” adlanan ikinci paraqrafda “konstitusiyaya islahatı” anlayışı və onun eyniləşdirici ontoloji əlamətləri tədqiq edilir. “Konstitusiyaya islahatı” termininin geniş istifadəsinə baxmayaraq, elmi doktrına və nəzəriyyələrdə onun ümumqəbuledilmiş anlayışı formalaşmamışdır⁹.

Konstitusiyaya islahatının mahiyyətini başa düşmək üçün ən vacibi onun cəmiyyətin funksional-dinamik dəyişdirilməsi prosesi kimi dərk edilməsidir. Müəllifin fikrincə, buna əsaslanaraq bu cür prosesin ontoloji məzmununu müəyyən etmək olar. Konstitusiyaya islahatı hər bir dövlətin hüquq sistemi ontologiyasının ayrılmaz hissəsidir, onun haqqında nəzəri biliklər isə dövlətin və hüququn öyrənilməsi ilə məşğul olan elmlər sistemində zəruri halqa təşkil edir.

Konstitusiyaya islahatının gedişində dövlətin, onun orqanlarının, ərazisinin şəxs, sosial birliklər, siyasi birləşmələr və publik hakimiyyət subyektləri ilə münasibətlərinin yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Bu, şübhəsiz ki, öz əksini konstitusiyaya islahatlarının tədqiqi prosesində tapır. Digər tərəfdən, bütövlükdə hüququn, onun hər bir sahəsinin, normalarının islahatı üzrə tədbirlər keçirilir. Bu fəaliyyət öz mürəkkəbliyinə və əhatəliyinə görə nisbətən müstəqil xarakter daşıyır, daxili sistemləşdirməyə məruz qalır və bu keyfiyyətləri nəzəri təhlildə tətbiq olunan empirik materiala da ötürür. Konstitusiyaya dəyişiklikləri modernləşmə və islahat formalarında baş verir.

Konstitusiyaya-hüquqi praktikanın istiqamətləri və müvafiq elmi-tətbiqi tədqiqatlar aşağıdakıları nəzərdə tutur: birincisi, qüvvədə

---

⁹ Хабриева, Т.Я. Конституционная реформа в современном мире / Т.Я. Хабриева. - М.: Наука РАН, - 2016. - с. 120.

olan konstitusiyaya hörmətlə, heç bir bəhanə altında pozuntulara yol verməyən yanaşma¹⁰; ikincisi, *“konstitusionalizmin layiqli səviyyəsinin deformasiya olunması”nın qarşısını alan “sağlam mühafizəkarlıq”*; üçüncüsü, konstitusiya modernləşməsi və islahatının metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış ayrılması ilə konstitusiya dəyişikliklərinin yolları, səviyyələri və hədləri haqqında dəqiq təsəvvürün yaranması.

Bununla yanaşı, çətin ki, konstitusiya islahatını xüsusi bir forma, modernləşmə növü kimi nəzərdən keçirmək və ya konstitusiya modernləşməsinə aid etmək mümkündür. Bu səbəbdən, konstitusiya dəyişikliklərinin yollarını – təkamül və ya inqilabi, səviyyə və hədlərini müəyyən etmək vacibdir. Bu əsaslarla konstitusiya modernləşməsinə *“konstitusiya normaları və prinsiplərinin müvafiq hüquq subyektləri tərəfindən sistemli şəkildə həyata keçirilməsi yolu ilə hüquq münasibətlərinin daim təkmilləşdirilməsi mexanizmi”* kimi, *“konstitusiya sisteminin onun radikal, əsaslı dəyişiklikləri ilə bağlı olmayan təkamül inkişafı praktikası”* kimi müəyyən etmək olar.

Hüququn ontologiyası, aqnoseologiyası və aksiologiyası baxımından bu cür teleoloji yanaşma – konstitusionalizmin transformasiya olunmasına müəyyən məqsədlə yönəldilmə üzrə – ölkədə formalaşmış konstitusionalizm sisteminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməyən konstitusiya modernləşməsindən fərqli olaraq islahatın həlledici əlamətini qeyd etmək imkanı verir. Bu, ilk növbədə normativ-hüquqi xarakter daşıyan qismən və ya sistemli dəyişikliklər, həmçinin konstitusiya mətnini dəyişdirmədən konstitusiya təsəvvürlərinin dəyişdirilməsi, konstitusiya göstərişlərinin çıxarılması və ya daxil edilməsinin *“pərdələnmiş cəhdlər”*inin həyata keçirilməsi, konstitusiya göstərişlərinin dərk edilməsi və tətbiq edilməsinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxaran rəsmi təfsirdir.

Müəllif qeyd edir ki, konstitusiya islahatlarını müstəqil bir elmi istiqamət kimi təsdiqləyərək bu istiqamətin predmeti ilə əhatə

---

¹⁰ Орзих, М.Ф. Новая Конституция Украины действует, конституционная реформа продолжается // - Киев: Юридический вестник, - 1996. № 3, - с. 42-46.

olunan problemlərin dairəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Buraya: konstitusiyaya islahatı tərifi, onun digər xarakterli islahatlarla qarşılıqlı münasibəti; konstitusiyaya islahatı təzahürlərinin çoxsəviyyəli təbiəti və müxtəlifliyi; dövrləşdirmə və tipologiya problemləri; konseptual-kateqoriya aparatının formalaşması; konstitusiyaya islahatının funksional səciyyəvi xüsusiyyətləri daxildir.

Konstitusiyaya islahatları obyektiv olaraq yalnız onlara xas olan əlamətlərə və keyfiyyətlərə malik olan mürəkkəb konkret-tarixi bir hadisədir: birincisi, onlar müəyyən zaman çərçivəsində həyata keçirilir; ikincisi, konstitusiyaya dəyişiklikləri müəyyən bir ərəzini əhatə edir; üçüncüsü, dövlət və ictimai həyatın ən vacib sahələrində baş verən böhran halları konstitusiyaya islahatının ayrılmaz ünsürü hesab edilir; dördüncüsü, konstitusiyaya islahatı dövlət və hüququn müəyyən vəziyyəti ilə bağlıdır və o, yuxarıda qeyd edilmiş böhran halları ilə şərtlənən keçid dövrü adlandırılır. Qeyd edilmiş əlamətlər konstitusiyaya islahatlarının mahiyyətinə, tipologiyasına, miqyasına, onların funksional xarakteristikasına və tarixi əhəmiyyətinə təsir göstərir.

Konstitusiyaya islahatlarının səciyyələndirilməsində onların digər məzmun və istiqamətdə aparılan islahatlarla, məsələn, siyasi sistem və iqtisadi sistem islahatları ilə, məhkəmə islahatı ilə, yerli özünüidarəetmə islahatı ilə əlaqəsi məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konstitusiyaya yalnız cəmiyyətdə real mövcud olan münasibətlərə uyğun olduğu halda real hesab olunur. Bu qanunauyğunluq konstitusiyaya islahatının digər bütün islahat növləri ilə qarşılıqlı münasibəti üçün də sarsılmaz qalır.

Lakin konstitusiyaya proseslərinin müstəqilliyinin zəruriliyini də unutmamaq lazım deyil. Əks halda onlar elmi tədqiqatların predmetini təşkil edə bilməz. Onların tədqiqatında həm empirik, həm funksional, həm konseptual, həm sistemli, həm də fraqmentar və institusional olanları fərqləndirmək vacibdir. Çünki bu, konstitusiyaya islahatının obyektiv xarakterizəsini lazımi metodoloji səviyyədə təmin edir.

Dövlətin mahiyyət əlamətlərini, idarəçilik formasını, siyasi rejimini və bütün dövlət quruluşunu dəyişmiş yeni konstitusiyanın qəbuluna ictimai həyatın sabitliyini, yeni keyfiyyətə çevrilmə üçün

zəruri obyektiv şərtlərin yaranmasına qədər bu dövlətçilik tipinin mövcud olduğu müəyyən tarixi dövr ərzində dövlət-hüquq institutlarının fəaliyyət göstərməsini təmin etməyə qadir olan tarazlığın yaranması kimi baxılmalıdır.

Müəllif xüsusi olaraq qeyd edir ki, konstitusiya islahatlarının nəzəri xarakteristikasına onun konstitusionalizm kimi vacib olan anlayışla qarşılıqlı münasibətinin müəyyən edilməsi daxildir. Konstitusionalizm *“konstitusiya ilə məhdudlaşan idarəetmə, konstitusiyaya və konstitusiya idarəetmə metodlarına, üsullarına əsaslanan siyasi sistem”* kimi müəyyən edilir¹¹.

Konstitusionalizmin inkişaf mərhələlərini, eləcə də konstitusiya nəzəriyyələrini və konstitusiya islahatlarını dövlət-hüquqi hadisə kimi fərqləndirmək lazımdır. Konstitusionalizmin inkişaf mərhələləri, şübhəsiz ki, konstitusiya islahatları ilə əlaqədardır. Lakin bu əlaqə sərt və ya alternativsiz deyil. Konstitusiya islahatları konstitusionalizmin gələcək inkişafı üçün zəruri olan ən zəngin faktiki material verir, konstitusiya-hüquq fikrinin konseptual yenilənməsinə, baxışların, yanaşmaların yenidən dəyərləndirilməsinə və yenidən düşünülməsinə, yeni ideyaların və nəzəriyyələrin formalaşmasına kömək edir. Bunu nəzərə alaraq vurğulamaq lazımdır ki, konstitusiya-hüquq fikrinin aktivləşməsi və inkişaf keyfiyyəti keçid dövrləri, konstitusiya dəyişiklikləri və ya yeni konstitusiyaların qəbulu, yəni vətəndaş cəmiyyətinin, dövlət və hüququn yenilənməsi prosesləri ilə bağlıdır. Konstitusiya islahatının gedişatında tək-cə konstitusiya özü dəyişmiş, bütün qanunverici proseslər hərəkətə gəlir.

Konstitusiya islahatlarının mərhələ və istiqamətləri onların miqyasının müəyyənləşdirilməsinə, tam və ya natamam islahatların fərqləndirilməsinə imkan verir. Müəllif vurğulayır ki, hüquq doktrinasında və qanunvericilikdə konstitusiya islahatının rəsmi definisiyası mövcud deyil. Lakin, hər bir konstitusiyada ona düzəlişlərin edilməsi qaydası müəyyən edilir. Konstitusiyaya dəyişiklikləri hüquq institutu konstitusiya islahatlarının həyata

---

¹¹ Степанов, И.М. Грани Российского конституционализма (XX век) // Конституционный строй России. – М.: Изд-во ИГиП РАН, - 1992. Вып. 1. – с. 301.

keçirilməsinin ən vacib konstitusiya-hüquqi mexanizmlərindən biridir. Bununla yanaşı, “konstitusiya islahatı” termini müasir dövlətlərin konstitusiya aktlarında nadir hallarda istifadə olunur. İspaniya Konstitusiyasının 10-cu bölməsi (“*De la reforma institucional*”) və Kuba Konstitusiyasının 137-cü maddəsi (*reformata constitucional*) oxşar adlanır.

Bəzən “konstitusiya islahatı” tərifinin qanunda əks olunması ilə rastlaşmaq olar, məsələn, Nikaraqua Konstitusiyası (bölmə X), Boliviya Konstitusiyası (411-ci m.), Venesuela Konstitusiyası (342 – 346-cı m.), Ekvador Konstitusiyası (441 – 444-cü m.) və s. Müxtəlif dövlətlərin konstitusiya aktlarında əksər hallarda konstitusiyaya yenidən baxılması (Yunanıstan, Gürcüstan, Fransa), konstitusiyanın dəyişdirilməsi (Litva, Türkiyə) və konstitusiyaya dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi haqqında (Bolqarıstan) xüsusi bölmələr əks olunub. Müvafiq olaraq hüquq ədəbiyyatında “konstitusiyanın təftişi”, “konstitusiyaya yenidən baxma”, “konstitusiya düzəlişləri” terminləri də istifadə olunur.

Müəllif qeyd edir ki, konstitusiya islahatı təfsirinin variantivliyi “islahat” termininin mənşəyinin, həmçinin fəlsəfədə, sosiologiyada və politologiyada onun təfsirinin qeyri-müəyyənliyi ilə şərtlənir. Konstitusiya islahatı birbaşa konstitusiyanın və ya onun əsas müddələrinin dəyişdirilməsi ilə əlaqələndirilir. Bu, konstitusiya islahatının təzahürlərindən biridir.

Konstitusiya islahatının məzmununu yalnız konstitusiyanın və ya onun ayrı-ayrı müddələrinin yenilənməsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Konstitusionalizmin normativ-hüquqi əsasını cəmiyyətin və dövlətin inkişafının demokratik prinsiplərini özündə əks etdirən konstitusiya təşkil edir. Z.A.Əsgərov qeyd edir ki, *hər bir ölkənin konstitusiyası həmin dövlətin və cəmiyyətin əsasını təşkil edən münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlərin əsaslı şəkildə dəyişikliyə uğraması dövlət və cəmiyyətin özünün ictimai-siyasi həyatında köklü dəyişikliklərin baş verməsidir*¹².

Bununla bərabər, siyasi rejimin həyata keçirilməsi demokratik, hüquqi dövlətin konstitusiya idealına uyğundur və

---

¹² Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ: dərslik / Z.A.Əsgərov. - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, - 2011. – s. 556.

mütləq müvafiq konstitusiya müddəalarının yerinə yetirilməsini tələb edir. Burada konstitusiya sabitliyinin təmin və islah edilməsi zərurəti, qanunun aliliyi, xalqın konstitusiya quruluşunu müəyyən etmək və dəyişdirmək hüququ, konstitusiya prosesinin legitimliyi ilə bağlı bir sıra problemlər ortaya çıxır. Bu halda diqqət konstitusiya islahatının təşkilati komponentinə və çoxtərəfli, çoxaspektli səmərəliliyinə yönəldilir.

Şübhəsiz, konstitusiya islahatı mürəkkəb, çoxtərəfli, çoxaspektli və sistemli bir hal kimi, məqsədi konstitusiyanı və konstitusiya qanunvericiliyini yeniləmək yolu ilə dövlətin aktual problemlərini həll etmək olan bir tədbirlər kompleksi, məcmusudur. Eyni zamanda, əsas qanunun, bütün qanunvericiliyin və dövlətin özünün yenilənməsi cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsinə, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf hədəfinə tabe olmalıdır. Hər bir siyasi-hüquqi proses özünün əsaslarına malikdir.

Bununla yanaşı, konstitusiyaya edilən dəyişikliklər, bir qayda olaraq, mövcud cari qanunvericilikdə də müvafiq dəyişikliklərə səbəb olur. Ümumiyyətlə, konstitusiya islahatları dünyanın müasir siyasi tarixində olduqca yayılmış bir haldır. Son yüzillikdə öz konstitusiyasını dəyişməmiş bir dövlətə də rast gəlmək mümkün deyil. Məsələn, 1988-ci ildə qəbul edilən sayca yeddinci Braziliya Konstitusiyası artıq 64 dəyişikliyə məruz qalmışdır. Qüvvədə olan Venesuela Konstitusiyası ölkənin sayca 26-cı konstitusiyasıdır. Gürcüstanın 1995-ci il Konstitusiyasına 19 dəfə dəyişiklik edilmişdir. 24 may 1949-cu ildə qüvvəyə minmiş AFR Konstitusiyasına 50-dən çox düzəlişlər edilmişdir. 1958-ci il Fransa Konstitusiyası 1962, 1992, 1993, 1996, 2000, 2008-ci illərdə qəbul olunmuş əlavələr və dəyişikliklərlə qüvvədədir. 1 may 1917-ci ildə qüvvəyə minmiş Meksika Konstitusiyasına 400-dən çox əlavə və dəyişiklik edilmişdir. Beləliklə, konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsi ictimai həyatda baş verən hadisələrin hüquqi təminatının zəruriliyi ilə əlaqəli olan ümumdünya təcrübəsidir.

Dünyanın əksər ölkələrində konstitusiya islahatları konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə, o cümlədən konstitusiyanın yeni redaktəsi və ya yeni konstitusiyanın qəbulu yolu ilə həyata keçirilir.

Bununla yanaşı, hər bir ölkədə konstitusiyaya dəyişiklik etmək və ya yeni konstitusiya qəbul etmək qaydası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və konstitusiyanın qəbul edilməsinin tarixi halları, idarəetmə formasının xüsusiyyətləri, ərazi quruluşunun forması, dövlət (siyasi) rejimi və s. kimi müxtəlif amillərlə şərtlənir.

Müəllif göstərir ki, elmi ədəbiyyatda konstitusiya islahatının əsas əlamətlərinə aşağıdakılar aid edilir: həyata keçirilmə mərhələliyi; konstitusiya dəyişikliklərinin sistemliyi; konstitusiyanın və konstitusiya qanunvericiliyinin tam və ya qismən dəyişdirilməsi; konstitusiya hüquq münasibətlərinin dinamikası; obyektiv-faydalı zərurət kimi hər şeydən əvvəl həyata keçirilən konstitusiya dəyişikliklərinin dərk edilməsinə yönəlmiş konstitusiya-hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması; konstitusiya hüquq qaydasının və konstitusiya qanunçuluğunun təmin edilməsi və qorunmasının funksional mexanizminin yaradılması; konstitusiya qanunvericiliyi və konstitusiya həqiqətlərinin müasir konstitusionalizm sistemində inteqrasiyası. Bu əlamətlərdə fəaliyyət göstərmə aspekti göz qabağındadır, yəni söhbət aparılmadan, formalaşdırmadan, həyata keçirilmədən gedəndə aydın olur ki, belə aktlar cəmiyyətin konstitusiya prinsiplərinin təşkili üzrə müəyyən subyektlərin şüurlu, iradəli və məqsədyönlü fəaliyyətinin təzahürüdür.

Müəllif vurğulayır ki, konstitusiya islahatı təsisəddici hakimiyyətin təzahürü kimi öz iştirakçılarının tərkibi ilə səciyyəlidir. Onların hamısı konstitusiya hüququnun subyektləridir və eyni zamanda, fərqli statuslara malikdirlər və müvafiq prosesdə öz rollarını yerinə yetirirlər.

Konstitusiya islahatlarının dinamikasının məzmununu başa düşmək üçün onun dövrilik xarakterini araşdırmaq lazımdır. Belə ki, hər hansı bir demokratik ölkədə dövlətçiliyin inkişafının müəyyən bir dövründə və onun konstitusiya tarixində bir konstitusiya dövrünün başa çatdığını qeyd etmək olar. C.Y.Qaracayev qeyd edir ki, *“Praktiki olaraq bütün demokratik ölkələrdə publik-hüquqi sahənin*

inkışafı ilə Konstitusiya islahatlarına ehtiyac yaranır, Azərbaycan Respublikası da bu sırada istisna deyil"¹³.

Müstəqilliyin bəyan edildiyi andan keçmiş SSRİ dövlətlərində siyasi və iqtisadi böhranlar, islahatlar vaxtaşırı gah kəskinləşərək, gah da zəifləyərək daimi bir hala çevrilmişdir. Siyasi böhranın kəskinləşməsi konstitusiya islahatı problemini siyasi ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün bir çıxış yolu kimi daim aktuallaşdırır. Bununla yanaşı, keçid dövrləri heç də mütləq olaraq dövlətdə və cəmiyyətə ağır böhranlarla və ya konstitusiya böhranları ilə bağlı deyil. Keçid dövründəki islahatların cəmiyyət tərəfindən ictimai faydalı, obyektiv zəruri və legitim kimi qəbul edildiyi hallarda böhran hadisələri dövlət və cəmiyyət üçün uzunmüddətli və dağıdıcı olmur. Bu kimi hallarda keçid dövrü dövlətin və cəmiyyətin yeni ictimai-hüquqi institutlarının fəaliyyət göstərməsi, yeni şərtlərə uyğunlaşması dövrüdür

Bəllidir ki, tərkibi mürəkkəb olan dövlətlərin dağılması yeni yaranmış dövlətlər üçün mütləq keçid dövrünə səbəb olur. SSRİ-nin dağılması ilə onun bütün keçmiş üzvlərində keçid dövrü başladı. Bu proses onlarda konstitusiya-hüquq islahatlarının başlamasını da şərtləndirdi. Lakin bütün hallarda keçid dövrü dövlət və hüququn sonrakı inkişafının bir neçə mümkün variantını özündə ehtiva etmiş, qeyri-müəyyənlik vəziyyətinə, modellərin axtarışına və gələcək dəyişiklik layihələrinin bir-birinə zidd olmasına səbəb olmuşdur.

Konstitusiya islahatının mahiyyəti cəmiyyətin dövlət təşkilatlanmasının hüquqi əsaslarının dəyişdirilməsindən ibarətdir. Bu cür dəyişikliklər səlahiyyətli qurumların, subyektlərin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində baş verir və konstitusiya prosesinin parametrləri daxilində həyata keçirilir. Konstitusiya dəyişikliklərinin maddi və prosessual tərəfi hüququn aliliyi və

---

¹³ Гараджаев Д.Я. Роль Конституционного Суда Азербайджанской Республики в процессе конституционных реформ // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения профессора М.Н.Алескерова, на тему: «Современные направления и тенденции развития юридической науки в Азербайджанской Республике» (Баку, 2-3 октября 2018 года). – Баку. – Издательство БГУ. - С.149

qanunçuluq, sistemlilik, demokratizm və legitimlik tələbləri ilə xarakterizə olunur. Konstitusiyaya inkişafının məzmunundan, həcmindən və dinamikasından asılı olaraq elmi ədəbiyyatda konstitusiyaya islahatları ilə yanaşı, konstitusiyaya yeniləşdirilməsi, konstitusiyaya modifikasiyası, konstitusiyaya inqilabı, konstitusiyaya təftişi, konstitusiyaya düzəlişi və konstitusiyaya yenidən baxılma kimi bir sıra digər konstitusiyaya transformasiyaları da mövcuddur. Ümumiyyətlə, “modernləşmə” müasirliyin tələblərinə uyğun olaraq nəyinsə dəyişməsi prosesidir, yenilənmə, daha mükəmməl, müasir şəraitə keçmə deməkdir. Buna görə də bu anlayışın semantik mənasından modernləşmənin həcmi, yayılması barədə bir nəticə çıxarmaq mümkün deyil.

Deməli, əgər konstitusiyaya islahatı dövrün tələblərinə uyğun olaraq baş verirsə, o zaman belə bir konstitusiyaya transformasiyasını hətta konstitusiyaya quruluşunda köklü dəyişikliklərin olduğu halda belə, konstitusiyaya modernləşməsi hesab etmək olar.

Konstitusiyaya islahatının konstitusiyaya inqilabına çevrilə bilməsi mümkünlüyü də maraq doğurur. İslahatla inqilab arasındakı fərq hadisələrin dinamikasından və nəticələrindən ibarətdir. Konstitusiyaya hüququ baxımından “konstitusiyaya inqilabı” termini çox ziddiyyətli görünür. Bu termin yeni konstitusiyaya aktlarının qəbulu ilə müşayiət olunan cəmiyyətin ictimai-siyasi istiqamətlərinin dəyişməsi ilə əlaqəli konstitusiyaya islahatlarının səciyyəvləndirilməsi üçün istifadə olunur.

Müəllifin fikrincə, təsisədiçi hakimiyyət koordinatları və mexanizmləri ilə yeni bir konstitusiyanın yaradılması heç də ölkədə konstitusiyaya quruluşunun tətbiqi ilə əlaqələndirilməməli, konstitusiyaya böhranının, hakimiyyətin və konstitusiyanın legitimliyi böhranının aradan qaldırılması, konstitusiyaya inkişafı üzrə vətəndaş konsensusunun əldə edilməsi ehtiyacı ilə müəyyən edilməlidir. Bu halda yeni bir konstitusiyanın yaradılması mahiyyət etibarilə konstitusiyaya islahatı olacaqdır. Bundan əlavə, normaların qısa və dürüst ifadələrinin dəqiqləşdirilməsi ilə əlaqədar konstitusiyaya lokal dəyişikliklərin edilməsi hər bir halda konkret qiymətləndirilməlidir, çünki belə düzəlişlər konstitusiyanın maddi təbiətinə təsir göstərməyə bilər, lakin ayrı-ayrı konstitusiyaya institutlarını dəyişdirir.

və konstitusiya prinsiplərinin inkişafının digər vektorlarını müəyyən edə bilər.

Beləliklə, “tam konstitusiya islahatı” anlayışı altında yeni konstitusiyanın qüvvəyə minməsinə başa düşmək olar. Qismən islahatı isə əsas qanunun ayrı-ayrı müddəalarının dəyişdirilməsi, yəni onun mətninə düzəlişlərin edilməsi ilə eyniləşdirmək olar. Belə bir bölgü islahatın xarici təzahürlərini nəzərə alır, lakin dəyişikliklərin mahiyyətini əks etdirmir, buna görə də son dəyərləndirmələr üçün kifayət edə bilməz. Konstitusiya dəyişikliklərinin mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi, konstitusiya islahatının tərifində sabit birliyin olmaması bu anlayışla yanaşı, “konseptual dəyişikliklər” “radikal islahat”, “radikal təftiş”, “köklü surətdə yenidən baxılma”, “mövcud konstitusiya modelinin dəyişdirilməsi”, “konstitusiyaya ümumi şəkildə yenidən baxılma”, “inqilabi dəyişikliklər”, “konstitusiyanın təshih edilməsi”, “konstitusiya modifikasiyası”, “konstitusiyanın yenidən qurulması”, “konstitusiya modernləşməsi” və s. kimi digər terminlərin də istifadə olunmasını şərtləndirmişdir.

I fəslin üçüncü paragrafi **“Konstitusiya islahatlarının tədqiqində müasir metodologiya və onun aksioloji əhəmiyyəti”** adlanır. Burada müəllif konstitusiya dəyişikliklərinin araşdırılması sahəsində hüquq elminin metodologiyasını tədqiq etmişdir.

Metodologiya metodun “sirri”ni bilməyə çalışır. Hələ T.Kun, P.Feyerabend və R.Merton elmi fəaliyyətin sırf metodoloji təsvirinin uyğunsuzluğu, adekvat olmaması barədə xəbərdarlıq edirdilər. Buna görə onu psixoloji, siyasi və sosio-mədəni amillərin təhlili ilə tamamlamaq lazımdır.

Müasir hüquq elmi-metodoloji axtarışlardan kənar qalmamışdır. Metodoloji qeyri-müəyyənlik səbəbindən elmi tədqiqatlarda neqativ bir tendensiya yaranmış və güclənməyə davam edir. Müəllif qeyd edir ki, tədqiqatçıların böyük bir qismi öz əsərlərinin metodoloji əsaslarının işıqlandırılmasına həsr edilmiş müddəaların ifadəsində stereotip münasibət nümayiş etdirir. Eyni zamanda, bəzi tədqiqatçılarda belə bir təəssürat yaranır ki, onlar bu problem haqqında yalnız öz işlərinin son mərhələsində düşünmüş və onu öz sələflərinin metodoloji nailiyyətlərinin, əsərlərinin problematikası ilə mexaniki şəkildə birləşdirib öz səylərini

minimumu endirmə prinsipindən çıxış edərək həll etmişlər. Tədqiqat metodologiyasının yazılmasının belə bir resepti olduqca sadə və bəsidir. Bəzi müəlliflər isə metod və prinsiplərin iki standart dəstini (ümumi elmi və xüsusi elmi) götürürlər və onları öz mövzularına “uyğunlaşdırırlar”.

Metodoloji müddəalara standart və qərəzsiz yanaşma zamanı bir sıra müəlliflər tez-tez yanlış mülahizələrə və məntiqi səhvlərə yol verirlər. Məsələn, N.İ.Biyuşkina tarixi-genetik və konkret-tarixi metodları yanlış olaraq ümumi elmi metodlara aid edir¹⁴. P.A.Markov məntiqi metodu və sistemli yanaşmanı xüsusi elmi metodlar hesab edir¹⁵. S.N.Yarışev müqayisəli hüquqşünaslıq metodunu ümumnəzəri, sistem-struktur metodunu isə xüsusi elmi metodlara aid edir¹⁶.

Müəllif iddia edir ki, tədqiqatın metodoloji müddəaları təkcə konstitusiyaya hüququ elminin xüsusiyyətlərini deyil, həm də elmi məktəbin təməl mövqelərini əks etdirməlidir.

Elmi ədəbiyyatda metodologiyanın iki səviyyəsi qeyd edilir: instrumental və konstruktiv¹⁷. Birinci səviyyədə tədqiqatçı zehni və praktiki əməliyyatların düzgün gedişini təmin edən metodlar sistemi yaradır. İkinci səviyyədə tədqiqatçı biliklərin artırılmasına və yeni mənalı biliklərin əldə edilməsinə çalışır. Elmi həqiqət hüquqi düşüncədə kütlüyü, ehkamçılığı və subyektivliyi istisna etməyə imkan yaradan tədqiqatçının gerçəkliyə, varlığa konstruktiv-tənqidi münasibəti olmadan əldə edilə bilməz. Empirik bilik prinsiplərdən, postulatlardan, modellərdən və s. ibarət olan “gerçəkliyin konseptual çərçivəsi”ni qurmağa imkan verən metodologiya ilə qurulur.

---

¹⁴ Биюшкина, Н.И. Политико-правовое развитие российского государства в условиях охранительного внутриполитического курса, 1870-1890 гг.: / автореферат дис. ... доктора юрид. наук. / - Нижний Новгород, - 2012. – с. 11

¹⁵ Марков, П.А. Теория реорганизации коммерческих юридических лиц: проблемы правового регулирования и правоприменения: / автореферат дис. доктора юридических наук. / - М., - 2011. – с. 8.

¹⁶ Ярышев, С.Н. Международно-правовые вопросы формирования и функционирования Единого экономического пространства: / автореферат дис. ... док. юрид. наук. / - М., - 2012. – с. 6.

¹⁷ Лешкевич, Т. Г. Философия науки: традиции и новации: Учебное пособие для вузов / Т. Г. Лешкевич. - М.: «Издательство ПРИОР», - 2001. - с. 23.

Müəllif öz tədqiqatının metodologiyasında iki əsas hissəni vurğulayır: idrakın ilk, çıxış prinsipləri sistemi və bu prinsiplərə arxalanan tədqiqat vasitələri. Fundamental prinsiplər öz mahiyyətinə görə alimin dünyagörüşü və fəlsəfi təsəvvürlərinin nəticəsidir. Vasitələr və üsullar isə elmi dərkətmənin metodikasını təşkil edir. Metodoloji yanaşmanı formalaşdıraraq müəllif hüquqi gerçəkliyə özünün dünyagörüşü və dərkətmə münasibətindən çıxış edir.

Konstitusiya islahatı kimi sosial-hüquqi hadisənin hərtərəfli öyrənilməsi onun dərkətmə elmi metodologiyasını əhəmiyyətli dərəcədə aktualaşdırır və müvafiq əsaslandırılmasını tələb edir.

Hər hansı bir elmi işin, o cümlədən dissertasiya tədqiqatının metodologiyasının əsas vəzifəsi tədqiqatçının fəaliyyətində aprobeşiyadan keçmiş prinsiplərin, metodların, qaydaların və normaların ciddi şəkildə yoxlanılmış elmi idrak sisteminin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu metodoloji axtarış sistemi gerçəkliyin obyektiv qanunauyğunluqları əsasında formalaşır. Bununla əlaqədar olaraq məlumdur ki, konstitusiya islahatı kimi bir fenomen empirik dərkətmənin mürəkkəbliyi, əsas metodoloji mövqələrin tərtib edilməsinin xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Demək olar ki, hüquq elmində “metodologiya” anlayışı iki mənada istifadə olunur: konstitusiya islahatlarının öyrənilməsi zamanı tədqiqatçının özünün nəzəri və praktiki fəaliyyətində istifadə etdiyi prinsip və metodlar sistemi, həmçinin tədqiqatçının qarşısında yaranan suallara cavabların elmi axtarışını təmin edən bu sistem haqqında nəzəriyyə. Bununla əlaqədar müəllif qeyd edir ki, əsas vəzifə predmetin tədqiq edilməsinin hüquqi təfəkkürünün qnoseoloji texnologiyasını tərtib etmək və mənimsəməkdən ibarətdir.

Elmi ədəbiyyatda konstitusiya islahatınının ayrı-ayrı hissələrinin təsdiqləyici müqayisəsi üstünlük təşkil edir, lakin onun mahiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən anlayışlar ən yaxşı halda ikinci dərəcəli rollarda yer tutur, bir çox hallarda isə, ümumiyyətlə, tədqiqatçının nəzərindən kənar qalır¹⁸.

Konstitusiya islahatları hələ sistematik nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu səbəbdən, onların dərk edilməsi üçün metodlar

---

¹⁸ Кутафин, О.Е. Предмет конституционного права / О.Е. Кутафин. - М.: Юристъ, - 2001. - с. 9.

kompleksi demək olar ki, hələ axıra kimi tam formalaşmamışdır.

Konstitusiyaya islahatının məzmununu yalnız konstitusiyanın normativ hüquqi akt kimi bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı müddələrinin yeniləşdirilməsi problemləri ilə əlaqələndirmək olmaz. Yəni, konstitusiyaya islahatının həyata keçirilməsi prosedür məsələləri və hüquq texnikası vəzifələri hədudlarından çox kənara çıxır. Hər bir cəmiyyətin inkişafında mühüm mərhələ kimi və buna müvafiq olaraq konstitusiyaya-hüquqi doktrinanın kateqoriyalarından biri kimi çıxış edən konstitusiyaya islahatının mahiyyəti onun hüququn ontologiyası, qnoseologiya və aksiologiyası baxımından nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini müəyyənləşdirir.

Beləliklə, bu mürəkkəb prosesin tədqiqi qaçılmaz olaraq onun dərk edilməsinə yanaşmaların müəyyənləşdirilməsini, onun həyata keçirilmə qaydasının və prinsiplərinin, sosial-hüquqi “varlığın” araşdırılmasını, konstitusiyaya islahatı nəticəsində siyasi və hüquqi ifadə əldə edən dəyərlərin təhlilini nəzərdə tutur. Konstitusiyaya islahatının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, o, bir tərəfdən ictimai-siyasi, digər tərəfdən isə hüquqi bir prosesdir və həm ən vacib ictimai münasibətlərin dinamikasını, həm də onların hüquqi tənzimlənmə dinamikasını ifadə edir. Belə ki, bir çox ictimai əhəmiyyətli proseslər konstitusiyaya hüququ normaları ilə tənzimlənir. Üstəlik, dövlət orqanlarının formalaşması və fəaliyyət göstərməsi qaydalarını müəyyən edən maddələr və normativ hüquqi aktlar hüquq tənzimlənməsinin tam izah edilə bilən ətraflılığı ilə fərqlənilir.

Müəllif göstərir ki, konstitusiyaya islahatlarının faktoloji bazası bu metodlardan hansısa birinə üstünlük verilməsinə imkan vermir. Tədqiqat nəticələrinin obyektivliyini təmin etmək üçün onların səmərəli birləşməsi zəruridir.

Müəllif tədqiqat predmetinin əsas metodlarını nəzərdən keçirərkən onların arasında tarixi, müqayisəli-hüquq metodlarını xüsusi qeyd edir. O göstərir ki, elmi araşdırmalarda Ş.Monteskyö, Q.Huqo, G.Hegel, G.Ellinek, R.Yerinq, K.Marks, K.Savinyi, G.Puxta və d. bu metoddan geniş istifadə ediblər. Həmçinin, tarixi metodun tərəfdarları kimi A.S. Avtonomov, V.P. Kazimirçuk, C.A. Kərimov, V.N. Kudryavtsev, D.İ. Lukovskaya, A.V. Malko, L.S. Mamut, V.V. Lazarev, V.P. Salnikov, L.İ. Spiridonov, V.A. Tumanov, L.S.Yaviç və

s. kimi məşhur alimlər çıxış edir.

Tarixi metoddan istifadə konstitusiyaya islahatlarının müəyyən xüsusiyyətlərini vurğulamağa imkan verir, tarixi sistemləşdirmə üçün baza yaradır. Elmi araşdırmalarda müqayisəli-hüquq metodundan da geniş istifadə edilir. Hüquqi hadisələrin xüsusiyyətlərini, onların inkişaf meyillərini aşkar etməyə müqayisəli metod imkan verir.

Bununla yanaşı, elmi araşdırmalarda idrakin dialektik, formal-hüquqi, funksional, sistemli, struktur və s. kimi digər metodlarından da istifadə etmək lazımdır. Belə ki, dialektik metod hüquqi hadisənin bütün tərəflərinin dialektika qanunları müstəvisində tədqiqini şərtləndirir. Formal-hüquqi metod hüquqi hadisələrin əsas elementlərini, əlamətlərini və xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Belə “hüquqi elementlər” dərk edilmədikdə müqayisə predmetsiz olur. Hüquq institutlarının təbiətini dərk etmədən mülkiyyət, seçkilər və s. hüquq tənzimləmə modellərini müqayisə etmək mümkün deyil¹⁹. Funksional metod hüquqi hadisələri onların qarşısında qoyulan məqsədlərə və onların yaratdığı nəticələrə görə qiymətləndirməyə imkan verir. Sistemli metod nəinki hüquqi hadisələri hərtərəfli qiymətləndirməyə, həm də hüquq tənzimlənməsindəki boşluqları da müəyyən etmək imkanı verir²⁰. Struktur təhlili hüququn müxtəlif komponentlərinin daxili əlaqələrini, onların qanunauyğunluqlarını və inkişaf dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir. Məntiqi təhlil metodu tətbiqi təsvirlər, ümumiləşdirmələr, sistemləşdirmə, materialın məntiqi qaydaya salınması, təriflərin, şərtlərin tərtib edilməsi, öyrənilən hadisələrin mənasının təfsiri üçün geniş sahələr açan konstitusiyaya islahatının tədqiqində də zəruridir. Bu metod konstitusiyaya islahatının tədqiqini onun çərçivəsində baş verən dövlət-hüquq tədbirlərinin və onlarla əlaqədar qəbul edilən hüquq normalarının təsvirinin ən sadə vasitələrindən başlamağa imkan verir.

Konstitusiyaya islahatının tədqiqi metodologiyasının xüsusiyyətlərini vurğulayaraq, yuxarıda göstərilən metodlarla yanaşı,

---

¹⁹ Гревцов, Ю.И. Очерки теории и социологии права / Ю.И. Гревцов. - СПб: Знание, - 1996. - с. 8.

²⁰ Dannemann, G. Comparative Law: Study of Similarities or Differences? // The Oxford handbook of Comparative law. Ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. - Oxford: Oxford University Press. - 2018, - p. 416.

müəllif həm də təsnifat metodu, sistem-struktur təhlili, materialın analitik işlənməsi, şərhlərin verilməsi metodlarını da xüsusi qeyd edir.

Müəllif, həmçinin, xüsusi olaraq vurğulayır ki, konstitusiya islahatının tədqiqində fəlsəfi idrak metodlarının tətbiq olunmasının zəruriliyi onun qiymətləndirilməsində fəlsəfi kateqoriyaların fəal şəkildə istifadə olunması, fəlsəfə tərəfindən izah olunan bütün konstitusiya dəyişikliklərinin ictimai inkişaf qanunları üzrə həyata keçirilməsi ilə təsdiqlənir və deməli, tədqiqat metodologiyası fəlsəfi biliklərə əsaslanması fikrini ²¹ də tam dəstəkləyir.

Bununla bağlı, müəllif göstərir ki, hüquq fəlsəfəsi problemlərinin dərinədən işlənilməsi əsasında bütün hüquq elmləri kompleksinin tərəqqisinin, onların nəzəri səviyyəsinin artırılmasının zəruri ilkin şərtinin, cəmiyyətin bütün sahələrinə hüquqi təsirin effektivliyinin dayandığını qeyd edən C.A.Kərimovun mövqeyi olduqca ədalətlidir. Belə ki, hüquq fəlsəfəsinin hüquq nəzəriyyəsi ilə nisbətini daha dəqiq müəyyənləşdirən C.A.Kərimov yazır ki: *“Hüquq fəlsəfəsi ümumi fəlsəfənin və bütün hüquq elmləri kompleksinin məhsuludur. Onun təyinatı bütün sahəvi hüquq elmlərini metodoloji alətlər dəsti ilə təchiz etməkdən ibarətdir”*²².

Müəllifin fikrincə, konstitusiya islahatları nəzəriyyəsi də belə bir alətlər dəstinə hüquq fəlsəfəsinin əlindən qəbul etməlidir. O, həm elmi, həm də praktiki planda fəlsəfi biliklərə əsaslanmalıdır. Konstitusiya islahatlarında məntiqi və tarixi olanları müəyyən etməyə, hüquq və hakimiyyətin, hüquq və dövlətin vəhdətinə əsaslanaraq onların ideyalarını, məzmununu, mahiyyətini dərk etməyə məhz fəlsəfi metodologiya imkan verir.

Müəllif yekunda belə bir nəticəyə gəlir ki, konstitusiya islahatlarının tədqiqi üçün metodoloji alətlər dəsti konstitusiya proseslərinin xarakteri ilə müəyyən edilən mürəkkəb və müxtəlif faktorludur. Bununla belə, tədqiqat metodologiyası kifayət qədər müstəqil və obyektiv olmasına baxmayaraq, üzərində ictimai münasibətlərin sabitlik və ya dağıdıcılıq izini daşıyır. Bununla

---

²¹ Бутько, Л.В. Конституционная реформа (Теорет.-правовой анализ) : / дис. докт. юридических наук / - СПб., 1998. с. 45

²² Керимов, Д.А. Предмет философии права // - М.: Государство и право. - 1994. № 7. - с. 6.

əlaqədar olaraq, konstitusiya islahatları tədqiqatçısının əməl etməli olduğu əsas şərt ondan ibarətdir ki, o, tədqiqatın vasitələri və üsullarına, obyektiv və etibarlı məlumatlarına arxalanmalı və bu əsasda əsaslandırılmış nəticələr irəli sürməlidir

II Fəsil – “Demokratik dövlətlərdə konstitusiya dəyişikliklərinin beynəlxalq standartları və onların implementasiya mexanizmi” adlanır və üç paragrafdan ibarətdir.

II fəslin **“Konstitusiya hüququ sahəsində hüquqi kateqoriya və onun növ xarakteristikası kimi Avropa standartları”** adlanan **birinci paragrafı** konstitusiya hüququnda Avropa standartlarının bir hüquqi kateqoriya kimi araşdırılması və səciyələndirilməsinə həsr olunub.

Müəllif tərəfindən dissertasiya tədqiqatının məqsədləri üçün Avropa “standartlarına” əsaslanan müəyyən konstitusiya dəyərləri götürülmüşdür. Bu konstitusiya dəyərlərinin yaranması zamanla Avropa Şurası (AŞ) və Avropa İttifaqı (Aİ) çərçivəsində standartlara çevrilməyə başlayan dünyəvi Avropa hüququnun inkişaf tarixi ilə müşayiət olunurdu. Konstitusiya islahatları müəyyən dərəcədə bu standartlara əsaslanır, çünki onlar konstitusionalizmin əsas kateqoriya və ünsürlərinin universallaşması ilə xarakterizə olunur.

Müəllif qeyd edir ki, “standart” termininin hüquq nöqteyi-nəzərindən xüsusi bir hüquqi kateqoriya sayıla bilməsi sualı yaranır. *Digər tərəfdən, standart normaların inkişafı üçün yüksələn nöqtəni müəyyən edən, lakin dəqiq hüquq və vəzifələr yaratmayan bir hüquq kateqoriyası kimi dərk edilməsi də mümkündür*²³.

Avropa təcrübəsi standartları iki növə - məcburi və tövsiyə xarakterliyə bölür. Məcburi standartlar lazımi qaydada davranışa məcbur edən hüquq normalarında öz ifadəsini tapır. Tövsiyə xarakterli standartlar Avropada daha “sürət”lə inkişaf edir. Bu fenomen öz əksini “fərqli sürətlər Avropası” adlanan inteqrasiya modelində tapmışdır. Bu tip standartın milli hüquqa implementasiyasında ictimai münasibətlər keyfiyyətə yeni xüsusiyyətlər əldə edir.

---

²³ Patterson, D. M. *Philosophy of Law and Legal Theory: an Anthology* / D. M. Patterson. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2018. p. 266.

Müasir standartların böyük əksəriyyəti müəyyən bir *sui generis* hüquq qaydasını yaratmaq istəyinin nəticəsi olmuşdur. Bununla əlaqədar, hüquqi standart bəzən *konsensus omnium* kimi, yəni 1948-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində olduğu kimi, müəyyən hüquqi qaydanın fəaliyyəti üçün ümumi qəbul edilmiş bir əsas kimi yaranır.

“Hüquqi standart” kateqoriyasının semiotik aspekti ondan ibarətdir ki, sonuncuya təkcə ayrıca bir norma kimi deyil, həm də obyekt xarakteristikalarının könüllü şəkildə çoxsaylı istifadə olunma məqsədilə müəyyən edildiyi standartlaşdırma obyektinə dair normalar, qaydalar, tələblər kompleksini müəyyən edən sənəd kimi baxıla bilər.

İstənilən standartın legitimliyinin əsas şərti onun dəqiq təsbit edilməsi və tanış olma üçün açıq olmasıdır. Həmçinin, hüquqi standartlar genezisindəki fərqi, əslinə baxılırsa, standartlar səviyyəsindəki fərqi də ayırmaq lazımdır. Standartlar həm ölkə daxilində (milli standartlar), həm də dövlətlərarası əlaqələr – regional və ya hətta universal səviyyədə (beynəlxalq standartlar) formalaşdırıla bilər. Bununla yanaşı, hüquq normalarının müxtəlif hərəkət istiqamətləri mövcuddur. Belə ki, milli hüquq sistemi səviyyəsində formalaşan bir sıra standartlar bəzən beynəlxalq standartlara çevrilir və əksinə. Beləliklə, onlara əsaslanmalı olan və müəyyən bir ictimai münasibətlər sahəsinin tənzimlənməsində nəzərə alınmalı olan kifayət qədər dəqiq norma, standartlar sistemi yarana bilər.

Belə standartlar sistemi xüsusən insan hüquqları sahəsində insan hüquqlarının universal standartlarını ehtiva edən 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, regional xarakterli əsas sənəd qismində “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi üzrə” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, 1966-cı il tarixli “Vətəndaş və Siyasi Hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt və 1966-cı il tarixli “İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt kimi əsas sənədlərdə meydana gəlmişdir²⁴.

---

²⁴ Addo, M.K. Human rights standards and the responsibility of transnational corporations / M. K. Addo. – The Hague: Kluwer Law International, -2019. - p. 84.

Beynəlxalq standartlar ya müəyyən bir regionda, ya da bütün və ya əksər dövlətlərin iştirakı ilə yaranır. Onlar bir qayda olaraq, “yumşaq hüquq” adlanan kateqoriyaya aiddirlər və əsasən tövsiyə xarakteri daşıyırlar. Standart onun səmərəliliyi və praktiki dəyərinin gücünə tətbiq edilməsi məqsəduyğun olan bir istiqamət, nümunədir. Beləliklə, sosial əhəmiyyətli sahələrdə milli hüquq sistemləri normalarının harmonizasiyası, uyğunlaşdırılması təmin edilir. Bu, xüsusilə insan hüquqları, vergi və gömrük siyasəti, hüquq-mühafizə və məhkəmə sistemləri, enerji təhlükəsizliyi və s. sahələrə aiddir.

Hər bir halda beynəlxalq standartlar resepsiya edilmə yolu ilə istənilən demokratik ölkədə tətbiq oluna bilər. Məhz bu prinsiplər əsasında bu gün Azərbaycan Respublikasında milli dəyərləri qorumaq şərti ilə ölkənin fəal iştirakçısı olduğu vahid Avropa hüquq məkanı qurulur. Lakin beynəlxalq standartın qəbul edilməsi kifayət etmir, çünki onun dövlətlər tərəfindən effektiv şəkildə tətbiq edilməsi üçün milli səviyyədə tətbiqinin lazımi mexanizminin yaradılması zəruridir.

Beynəlxalq standartların daxili hüquqa tətbiqinin əsas mexanizmlərindən biri implementasiyadır. Beynəlxalq hüquq kontekstində bu termin əsasən dövlətlər tərəfindən daxili qanunvericiliyin – qanunların, qanunaltı aktların, beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş prosedur qaydalarının qəbul edilməsi deməkdir. Hüquqi standartların implementasiya olunmasında iki prosesi – harmonizasiya və unifikasiyanı ayırmaq lazımdır. Harmonizasiya halı eyni standartlara əsaslanan oxşar hüquq normalarının köməyi ilə hüquqi rejimin yaradılmasıdır. Unifikasiya isə müxtəlif hüquq sistemlərində vahid qaydaların qəbul edilməsi deməkdir. Məsələn, Skandinaviya ölkələrinin hüquq sistemləri əhəmiyyətli sayda unifikasiya normaları ilə səciyyələnir. Lakin, hər iki mexanizmin fəaliyyətinin nəticəsi eynidir – arzu edilən hüquqi rejimin yaradılması.

Hüquq sahəsində “standart” termini olduqca tez-tez istifadə olunur, lakin “beynəlxalq standart” termininin vahid unifikasiya edilmiş tərifli mövcud deyil. Avropa hüquq standartının unifikasiya edilmiş anlayışı yoxdur, çünki bu kateqoriya əlavə olaraq Avropanın iki ən böyük regional beynəlxalq birliyi – AŞ və Aİ çərçivəsində

hüquqi standartların formalaşmasına müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu ilə də çətinləşir²⁵.

AŞ ilk növbədə humanitar sahədə – insan hüquqlarının, dəyərlərin konstitusiyaya hüququnun qorunması üzrə standartları müəyyənləşdirir. Aİ direktivlər, rəqlamentlər və digər normativ-hüquqi aktlar vasitəsilə iqtisadi və sosial sahələr üçün standartlar müəyyən edir. Aİ-nin standartlarının əsas mənbələrini onun təsis müqavilələri təşkil edir. Belə ki, Aİ-nin Fəaliyyət Göstərməsi Haqqında Müqavilə insan hüquqları, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və balıqçılıq, iqtisadi və pul siyasəti, məşğulluq, sosial siyasət, ətraf mühit və s. ictimai münasibətlərin prioritet sahələrində olan standartları əks etdirir. 1 dekabr 2009-cu ildə qüvvəyə minmiş Lissabon Müqaviləsi Aİ-nin “ümumi dəyərlər”i adlanan Aİ standartlarının yeni bir növünü dövrüyyəyə daxil etdi. Avropa İttifaqı Haqqında Müqavilənin (AİHM) 2-ci maddəsi müəyyən edir ki: *“İttifaq insan ləyaqətinə, azadlığa, demokratiyaya, bərabərliyə, qanunun aliliyinə və insan hüquqlarına, o cümlədən azlıqların hüquqlarına hörmət dəyərlərinə əsaslanır. Bu dəyərlər qadınlar və kişilər arasında plüralizmin, qeyri ayrı-seçkiliyin, tolerantlığın, ədalətin, həmrəylik və bərabərliyin hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə bütün üzv dövlətlərin ortaq dəyərləridir”*. Buradan belə çıxır ki, hər hansı bir üzv dövlətin “ümumi dəyərlər”i pozması bütün Aİ əsaslarını təhdid altına ala bilər və bunun nəticəsi kimi pozuntuya yol verən dövlətin Aİ-yə üzvlüyünü şübhə altında qoya bilər.

AİHM-nin 2-ci maddəsinin təhlili göstərir ki, Aİ hüquq standartlarının yeni bir növü olan “ümumi dəyərlər” anlayışının məzmununu yalnız Aİ-nin hüquq mənbələrini və Aİ Məhkəməsinin təcrübəsini istifadə etməklə müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Məsələn, Aİ hüququnda Aİ-nin əsas hüquq standartlarının “ümumi dəyərlər” kimi təsbit olunan “hüququn aliliyi”, “insan ləyaqəti” və bir çox digər hüquqi anlayışlarının rəsmi təfsiri mövcud deyil. Beləliklə, Aİ nəinki “ümumi dəyərlər”in istənilən ünsürünü özünün ilkin qanunvericiliyinə daxil edə bilər, həm də gələcəkdə bu ünsürün

---

²⁵ Nobel, P. Globalization and International Standards with an Emphasis on Finance Law // International Standards and the Law. – Bern: Staempfli Publishers, 2018- p. 44.

təfsirini təmin edə və ya ümumiyyətlə etməyə də bilər. Məsələn, Aİ hüququn aliliyinin “Aİ və üzv ölkələrin paylaşdığı əsas dəyərlər”ə aid olduğunu qəbul etdi.

Aİ təsis müqavilələri “ümumi dəyərlər”i Avropa və beynəlxalq hüquq standartlarının tərkib hissəsi kimi müəyyənləşdirir.

Müəllif qeyd edir ki, Avropa hüquq standartı Avropa hüququnun ayrı bir normalar kateqoriyası kimi həm geniş, həm də dar mənada istifadə olunmalıdır. Geniş mənada anlam bütövlükdə “hüquqi standart” kateqoriyası anlayışı ilə üst-üstə düşür və Aİ hüququnun ümumi prinsipləri və Aİ-nin “ümumi dəyərlər”i kimi üsürləri ehtiva edir, dar mənada anlam isə spesifik, özünəməxsus məzmunu malik ola bilər və “hüquqi standart” anlayışı ilə üst-üstə düşməyə bilər. Məsələn, Avropa standartlarının dar anlayışlarından biri texniki sahədəki standartlardır, yəni öz məzmununa görə norma, qayda, göstəriş və ya təriflər kimi istifadə edilən texniki nəşrlərdir.

Standartların başqa bir növünü prinsiplərin bərqərar olunması üçün qəbul edilən standartlar təşkil edir. Burada söhbət daha ümumi şəkildə ifadə olunmuş qaydalardan gedir. Onlar insan hüquqlarına, ətraf mühitə, iqtisadi məsələlərə və s. aiddir. Bu cür standartların əks olunmasının nümunəsi kimi İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası çıxış edir²⁶. Bu prinsiplərin məzmunu bir çox cəhətdən hüquq yaradıcısı olaraq onların məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilir.

Müəllif Venesiya Komissiyasının konstitusiyaya quruculuğu sahəsində standartlarının tədqiqinə xüsusi önəm verir. Venesiya Komissiyası Avropa konstitusiyaya irsinin müvafiq standartlarına cavab verən konstitusiyaların Şərqi Avropa ölkələri tərəfindən qəbul edilməsində əsas rol oynamışdır.

Konstitusiyaya hüququ sahəsində növ standartlarının əhəmiyyətli bir hissəsini Avropa seçki hüququ standartları təşkil edir. Belə növ Avropa standartları islahatların həyata keçirilməsinin konstitusiyaya mexanizmləri mahiyyətinin dərk edilməsi üçün çox vacibdir və konstitusiyaya dəyişiklikləri mexanizmində əsasdır.

---

²⁶ Francioni, F. Environment, human rights and international trade / F. Francioni. - Oxford: Hart Publishing, - 2017. - p. 6.

Müəllif qeyd edir ki, bir sıra beynəlxalq aktlar özündə müəyyən standartların detallaşdırılmasını ehtiva edir. Onların sırasında AŞPA-nın 30 yanvar 2003-cü il tarixli “Seçki işlərində lazımı təcrübə haqqında Məcəllə” adlanan 1320 sayılı qərarı, 29 iyun 1990-cı il tarixli ATƏM-in İnsan Ölçüsü üzrə Konfransının Kopenhagen Müşavirəsinin “Seçki Şərtləri” adlı Sənədi və s. qeyd olunmalıdır. Avropa standartları kontekstində seçki hüququ sahəsində Avropa Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin normativ aktları da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onların arasında “Yerli və Regional Seçkilərə Bərabər Çıxış Haqqında” 273 (2009) sayılı Tövsiyə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllifin fikrincə, bu sahədə Venesiya Komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra sənədlər xüsusi qeyd edilməlidir. Onların arasında 19 oktyabr 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Seçki işlərində lazımı təcrübə Məcəlləsi”, 22 oktyabr 2005-ci il tarixli seçki müşahidə missiyası zamanı KİV-in təhlili üzrə Təlimatı, 17 dekabr 2005-ci il tarixli Seçki Qanunvericiliyinin Sabitliyi haqqında İzahat Bəyannaməsi və həmçinin, 10 iyun 2006-cı il tarixli “Qadınların seçkilərdə iştirakı haqqında” Bəyannamə də qeyd edilməlidir.

Beləliklə, konstitusiyaya islahatlarına təsir edən müəyyən beynəlxalq standartlar müxtəlif inkişaf etmiş demokratik ölkələrin təcrübəsindən yaranır. Təbii ki, standartın məcburiliyi olmasa da, onun legitimliyinin əsas şərti aydın və dəqiq təsbit edilməsidir.

Standartlar xüsusən insan hüquqlarının təminatı sahəsində formalaşır və ölkələrin milli maraqlarına toxunmur. Onlar regional xarakter daşısalar da mahiyyət etibarilə konstitusionalizmin universal dəyərlərinə köklənirlər. Məhz bu səbəbdən qeyd edilən standartlar ümumilikdə konstitusiyaya islahatlarının inkişafını konstitusiyaya dəyərlərinin qorunması istimətində yönləndirir.

II fəslin ikinci paragrafı “Konstitusiyaya hüququ sahəsində Avropa standartlarının həyata keçirilməsinin hüquqi meyarları, implementasiya mexanizmi və praksioloji aspektləri” adlanır.

Müəllif bu məsələnin araşdırılmasında Venesiya Komissiyasının standartlarının tətbiqinin bəzi praktiki aspektlərinin açıqlanması üzərində daha ətraflı dayanır. Venesiya Komissiyasının fəaliyyətinin əsasında milli hüquqda yaranmış və tədricən özünün

tətbiqini beynəlxalq hüquqda tapmış “hüquq vasitəsilə demokratiya” konsepsiyası durur. Konsepsiyanın daxili hüquqdan beynəlxalq hüquqa “daxil olmasının” əsas səbəbi siyasi rejimin dəyişməsi və keçmiş sosialist blokunun üzvləri olmuş dövlətlərin demokratik dəyərlərə və institutlara keçidi idi. Bu keçid prosesində Avropa dövlətləri regional beynəlxalq təşkilatlardan, o cümlədən əsas dəyərləri hüququn aliliyi, plüralizm, demokratiya və insan hüquqları olan Avropa Şurasından hüquqi dəstək almışlar.

Hüququn aliliyi yalnız insan hüquqları ilə deyil, həm də demokratiya ilə də əlaqəlidir. Hüququn aliliyi yalnız əhalisi bu prinsipin həyata keçirilməsi üçün kollektiv məsuliyyət daşdığı və onu özünün hüquqi, siyasi və vətəndaş mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi etmək istədiyi bir dövlətdə uğurla həyata keçirilə bilər.

Venesiya Komissiyası bir sıra meyarları rəhbər tutaraq, normativ-hüquqi müddəalarla əlaqədar müxtəlif sahələrdə dövlətlərin konstitusiyaya göstərişlərini ətraflı öyrənir və təhlil edir.

İlk belə meyarı qanunçuluq təşkil edir. Bu və ya digər konstitusiyayı bu meyarla təhlil edərək konstitusiyanın prioritetliyi; qanuna əməl edilmə; beynəlxalq və milli hüquq normalarının nisbəti; fəvqəladə hallarda istisna (məsələn, millətin həyatını təhdid edən fəvqəladə hallar üçün xüsusi milli qanunların mövcud olub-olmaması və s.) kimi bir neçə aspektlərinə diqqət yetirilməlidir.

Növbəti meyar qanun qarşısında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verməməkdir. Konstitusiyaların müddəalarını bu meyara görə qiymətləndirərkən əsas cəhət kimi bərabər rəftar edilmə prinsipinin, vətəndaşların ayrı-seçkilikdən azad olmaq hüququnun və ayrı-seçkiliyə yol verməmə prinsipinin təmin edilməsi çıxış edir.

Başqa bir meyarlar isə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun dəyərləndirilməsidir. Təqsirsizlik prezumpsiyasının təminatı, məhkəmə qərarlarının effektivliyi, məlumatların toplanması və müşahidə kimi meyarları da qeyd etmək lazımdır.

Hüququn aliliyi standartlarını əks etdirən sənədləri iki kateqoriyaya bölmək olar: sərt hüquq və yumşaq hüquq. Sərt hüququn sənədləri arasında 1950-ci il tarixli İnsan Hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (İHAK), 2009-cu il tarixli Aİ-nin Əsas Hüquqlar üzrə Xartiyası, 1966-cı il

tarixli Vətəndaş və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (VSHBP), 1998-ci il tarixli Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu və s. Yumşaq hüquq sənədləri arasında “Venesiya Komissiyasının hüququn aliliyi məsələləri üzrə Məruzəsini, Ədalət mühakiməsinin Ümumdünya layihəsinin hüququn aliliyi İndeksini, 2012-ci il tarixli ASEAN İnsan Hüquqları Bəyannaməsini və s. qeyd etmək olar.

Müəllif Avropa standartlarının milli hüquq sistemlərinə implementasiya mexanizmini ətraflı tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində konstitusiya düzəlişləri üçün əsas maneələr aşağıdakılar idi: mütləq əks olunma (dəyişdirilə bilinməyən müddəalar və prinsiplər); parlamentdə kifayət edən əksəriyyət tərəfindən qərarın qəbul edilməsi; adi qanunvericilik üçün kvorum tələbindən daha yüksək kvorum tələbi; vaxt məhdudluğu; ərazi subyektləri tərəfindən ratifikasiya (federal sistemli ölkələrdə); ümumxalq referendumunda ratifikasiya.

Müəllif Avropa standartlarının həyata keçirilməsinin praksioloji aspektlərini araşdırarkən qeyd edir ki, İnsan hüquqları sahəsində pozitiv hüququn beynəlmilləşməsi 1950-ci illərə təsadüf edən nisbətən yeni bir şərtidir. 1950-ci ildəki AİHK-in məzmunu və həcmi son onilliklərdə kəskin dərəcədə genişlənməmişdir. Bu, qismən Konvensiyaya yeni protokolların qəbul edilməsi və Strasburqda yerləşən İnsan Haqları üzrə Avropa Məhkəməsi (İHAM) tərəfindən verilən dinamik təfsirə görə baş vermişdir. Bu gün İHAM qərarlarına bütün Avropa ölkələrindəki milli məhkəmələrdə istinad edilir. Beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapan əsas hüquqların siyahısı tez-tez milli konstitusiyalarda, xüsusən də 1990-cı ildən sonra qəbul edilmiş və təkcə mülki və siyasi hüquqları deyil, eyni zamanda sosial və iqtisadi hüquqları da özündə cəmləşdirən milli konstitusiyalarda əks olunur. Bu konstitusiyalar bir çox hallarda beynəlxalq müqavilələrdən fərqli olaraq onları daha ətraflı formada əks etdirir²⁷. Müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, əsas hüquqların beynəlxalq insan

---

²⁷ Доклад о конституционных поправках. Европейская Комиссия За демократию через право (Венецианская комиссия): [Электронный ресурс]. / URL:<https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD 001>.

hüquqları standartları ilə möhkəmləndirilməsinə konstitusiyaların dəyişdirilməsinin məqsədəuyğun olmaması nöqtəyi-nəzərdən geniş baxılır.

Mərkəzi və Cənubi Avropa ölkələrində baş verən demokratiyaya keçid konstitusiya demokratiyası bərqərar edilmiş ölkələrə nisbətən konstitusionalizmin daha çevik formasını tələb edir. Belə ki, bu ölkələrdə dəyişikliklər gənc demokratiyalara öz tələbatlarına və xüsusiyyətlərinə əsaslanmış demokratik konstitusiya ənənələrini inkişaf etdirmək üçün vaxt vermədən çox sürətli bir şəkildə baş verməmişdir. Bununla yanaşı, konkret dövlətlərin bir sıra xüsusiyyətlərini (siyasi, mədəni, iqtisadi və s.) nəzərə almadan digər dövlətlərdən prinsiplərin götürülməsində demokratik prinsiplərin tətbiqi mümkün deyil. Buna baxmayaraq, digər ölkələrin təcrübəsi həqiqətən də gənc demokratiyaya malik dövlət üçün dəyərli ola bilər.

Belə ki, müasir konstitusiya demokratiyasının ideoloji təməlinin qoyulduğu Qərbi Avropanın təcrübəsinə baxaraq, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri demokratiyanın bir çox prinsiplərini, məsələn, hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi və ya insan hüquqları və insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı müddəaların ifadə olunması prinsipi kimi prinsipləri öz konstitusiyalarına implementasiya etdilər²⁸.

Müəllif qeyd edir ki, parlament islahatları sahəsində konstitusiya dəyişikliklərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün qanunverici orqanla vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı fəaliyyət haqqında AŞ tərəfindən hazırlanmış standartlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu sahədə Avropa qurumları tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra sənədləri (məsələn, 24 aprel 1986-cı il tarixli AŞ Nazirlər Komitəsi Beynəlxalq Qeyri-Hökumət Təşkilatlarının Hüquqi Şəxslər Kimi Tanınması Haqqında Avropa Konvensiyasını, 2007-ci il tarixli AŞ Nazirlər Komitəsi Avropadakı qeyri-hökumət təşkilatlarının hüquqi statusu ilə bağlı Tövsiyəni, AŞPA-nın 1589 sayılı 2007-ci il tarixli “Assambleya və Beynəlxalq Qeyri-Hökumət Təşkilatları Konfransı arasında Əməkdaşlıq haqqında” Hesabatı, AŞPA-nın “Avropada İnsan Hüquqlarına və Demokratiyaya Əməl edilməsi

---

²⁸ Ховард, Д. К. Конституционной Демократии во всём мире: американский взгляд // - Вопросы демократии – 2004. – Т. 9. №1, - с. 19.

Vəziyyəti Haqqında” 1547 sayılı 2007-ci il tarixli qətnaməni və s.) təhlil edir.

Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, Avropa hüquq standartlarının formalaşması, ilk növbədə, Avropanın ən böyük beynəlxalq birlikləri – ATƏT, AŞ və Aİ çərçivəsində baş verir və vahid Avropa hüquq məkanının – hüquqi norma və standartlar sisteminin, habelə onların Avropa dövlətlərinin hüquq sistemlərində tətbiq edilməsinin beynəlxalq və milli mexanizmlərinin yaradılmasına töhfə verir. Bu, institusional mexanizmlər tərəfindən müəyyən edilmiş tətbiqetmə sahələrinin islah olunmasına yanaşmaların və hüquq standartlarının mahiyyəti, ilk növbədə, onların fəaliyyət istiqamətləri və məqsədləri ilə şərtlənir. Bu isə Avropa hüquq standartlarının təhlilində və praktiki tətbiq edilməsində nəzərə alınmalıdır. Belə ki, AŞ konstitusiyaya hüququ, insan hüquqlarının müdafiəsi və ətraf mühitin qorunması sahələrində standartları müəyyənləşdirir. ATƏT demokratik inkişaf, təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi və münaqişələrin tənzimlənməsi üçün Avropa standartlarını formalaşdırır. Aİ təsis müqavilələri, direktivlər, rəqlamentlər, göstərişlər və digər *acquis communautaire* aktları vasitəsilə Aİ-yə üzv ölkələrin əksər həyat fəaliyyəti sahələri – iqtisadiyyat (sənaye, kənd təsərrüfatı, bank işi, vergi hüququ), səhiyyə, sosial təminat, ətraf mühitin qorunması və korrupsiya ilə mübarizə standartlarını müəyyən edir.

II fəslin **üçüncü paraqrafı** “**Venesiya Komissiyasının tövsiyələri əsasında Avropa ölkələrinin konstitusiyalarının müqayisəli-hüquqi təhlili**” məsələlərinin araşdırılmasına həsr edilib. Müəllif qeyd edir ki, Venesiya Komissiyasının fəaliyyətinin vacib bir istiqaməti Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin siyasi və konstitusional inkişafı ilə bağlı tövsiyələrin qəbul edilməsi və təfsiridir. Venesiya Komissiyası müasir konstitusiyaya komparativistikasına layiqli töhfə olan 100-dən çox aktual elmi tədqiqat (milli konstitusiyalara və qanunlara dair yüzlərlə ekspert rəylərindən əlavə) dərc etmişdir. Onlar vətəndaşların, kollektivlərin və sosial qrupların hüquq və azadlıqlarına, konstitusiyaya islahatlarına, seçki sistemlərinə, konstitusiyaya ədalət mühakiməsinə,

parlamentarizmə, məhkəmə sistemlərinə və digər vacib hüquqi məsələlərə həsr olunmuşdur.

AİHK-i ratifikasiya etməklə, dövlətlər onların yurisdiksiyaları altında olan şəxslərə, qruplara, qeyri-hökumət təşkilatlarına Konvensiyanın müddəalarında təsbit olunmuş minimal insan hüquqları standartlarına zəmanət verilməsinə dair beynəlxalq öhdəlikləri öz üzərinə götürürlər. Konvensiya vətəndaşlığından və dövlət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq üzv dövlətlərin yurisdiksiyasında olan şəxslərə və qeyri-hökumət təşkilatlarına İHAM-a müraciət etmək hüququ verir.

Aİ qanunvericiliyinə gəldikdə, o, üzv dövlətlər üçün milli qanunvericilik üzərində üstünlüyə malikdir. Lakin bəzi ölkələrin konstitusiyaya müddəaları özündə müvafiq tələbləri əks etdirmir və bu səbəbdən Aİ hüququ və milli hüquq arasında ziddiyyət yaranır. Müəllif belə bir halın nümunəsi kimi Bolqarıstanı misal gətirir. Belə ki, Venesiya Komissiyasının üzvləri Bolqarıstan Konstitusiyasının müddəalarını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, konstitusiyanın bir sıra müddəaları əsas hüquqları yalnız dövlətin vətəndaşlarına verir. Venesiya Komissiyası belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Konstitusiyada “vətəndaş” termini “hər kəs” ekvivalenti ilə əvəz olunmalıdır. Bu, Konstitusiyanın ifadəsini birmənalı edərdi. Bu problem Bolqarıstan Konstitusiyasının 2007-ci il tarixli yeni redaktəsində həll olunmuşdur. Hazırda 6-cı maddədə izah edilir ki, “vətəndaş” termini Bolqarıstan Konstitusiyasının tətbiq olunduğu bütün şəxslərə aid edilir. Venesiya Komissiyası digər bir ölkənin - Serbiyanın Konstitusiyasını təhlil edərək qeyd etmişdir ki, bu Konstitusiyanın çatışmazlığı onun müddəalarının həddindən artıq mürəkkəb ifadə olunmasıdır. Bu səbəbdən Konstitusiyanın təfsiri zamanı çoxlu sayda suallar yarana bilər, bu da, öz növbəsində, əsas insan hüquqlarının həddindən artıq məhdudlaşdırılmasına gətirə bilər. Venesiya Komissiyasının fikrincə, beynəlxalq insan hüquqları müdafiəsi institutlarına müraciət etmək hüququnu özündə əks etdirən Serbiya Konstitusiyasının 22-ci maddəsi müsbət qiymətləndirilməyə layiqdir. Bununla belə, bu hüquq yalnız vətəndaşlara şamil edilməməlidir. Serbiya Konstitusiyasının 40-42-ci maddələr xüsusən məlumatların qorunması hüququ da daxil olmaqla informasiyanın

məxfiliyi hüququnun müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Bununla yanaşı, eyni zamanda, Konstitusiyada AİHK-in 8-ci maddəsi ilə təmin olunduğu kimi, şəxsi və ailə həyatına hörmət edilməsinin bir dənə də açıq və ümumi təminatı yoxdur. Deməli, AİHK-in 8-ci maddəsi Konstitusiyada tam əks olunmur.

Müəllif, həmçinin, Gürcüstan Respublikasının yeniləşdirilmiş Konstitusiya layihəsinin tədqiq edilməsi ilə bağlı da Venesiya Komissiyasının bir sıra tövsiyələrini araşdırmışdır. Bundan əlavə, Venesiya Komissiyasının Bosniya və Herseqovinanın və Maltanın konstitusiyaları ilə əlaqədar tövsiyələri də ətraflı tədqiq edilmişdir.

Müəllif Venesiya Komissiyasının Azərbaycan Konstitusiyası ilə bağlı tövsiyələrin araşdırılmasına xüsusi yer ayırır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 25 yanvar 2001-ci ildə AŞ-yə tamhüquqlu üzv olmuş və AİHK-i imzalamışdır. AŞ hər bir üzvündə qanunun aliliyi prinsipi və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin insan hüquqları və əsas azadlıqlarından istifadə etməsi prinsipini nəzərdə tutur²⁹. Diqqəti, ilk növbədə, insan hüquqları sahəsində konstitusiya düzəlişləri ilə bağlı nəticələrə yönəldərək, müəllif Venesiya Komissiyasının Azərbaycan Konstitusiyasına düzəlişlər və əlavələrlə bağlı tövsiyələrini də araşdırır.

Azərbaycan Respublikası AŞ-yə daxil olduqdan sonra Azərbaycan hakimiyyəti “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi qaydası haqqında” Konstitusiya qanunu qəbul etdi. Bu sənədin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini AİHK və insan hüquqları sahəsində digər AŞ standartlarına uyğunlaşdırmaqdan ibarət idi. Venesiya Komissiyası müvafiq qanun layihəsini nəzərdən keçirdikdən sonra öz rəyində qeyd etmişdir ki: “*İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması şərtləri Konstitusiya ilə dəqiq müəyyənləşdirilməlidir*”. Bu nəticə Azərbaycan Respublikasının insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq standartlara riayət olunmasına sadıqlığı ilə təsdiqlənir.

24 avqust 2002-ci il referendumda təklif olunan yeniliklərdən biri “İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması gözlənilən

---

²⁹ Hüseynli, Ə.M. Azərbaycanda insan hüquqları və milli qanunvericilik // Çoxşaxəli beynəlxalq hüquq. - Bakı: Elm və təhsil, - 2013. - s. 116.

nəticələrə mütənasib olmalıdır” kimi ifadə olunan Konstitusiyanın 71-ci maddəsinə edilən əlavədir. Bu əlavə Venesiya Komissiyası tərəfindən hələ 2001-ci ildə təqdim olunmuş tövsiyələrə uyğun olduğu üçün müsbət qarşılanmışdı.

Bununla yanaşı, Komissiya “gözlənilən nəticələr” termininin AİHK və 2002-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya qanununda istifadə edilən “qanuni məqsəd” termini ilə eyni olmadığını qeyd etdi. Bu, onunla izah olunurdu ki, insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması tətbiq edildikdən sonra dövlətin gözləyə biləcəyi hər bir nəticə AİHK nöqtəyi-nəzərindən “qanuni məqsəd” hesab edilə bilməz. Beləliklə, “qanuni məqsəd” anlayışını düzgün əks etdirmək üçün 71-ci maddəyə düzəlişlər edildi. 24 avqust 2002-ci il referendumunun əsas məqsədi insan hüquqlarının müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi idi. Bütövlükdə, Venesiya Komissiyası insan hüquqları ilə bağlı konstitusiyaya müddəalarına edilən dəyişiklikləri müsbət qarşılandı, lakin, bununla birlikdə, dəyişdirilməsi tələb olunan bir sıra məqamlar da müəyyən edildi. Komissiya xüsusilə təklif olunan yeniləşmələri, modifikasiyaları onlar yekunlaşmadan öncə şərh edə bilməməsi və həmçinin, islahatların motivləri barədə daha çox məlumat əldə edə bilməməsi ilə bağlı öz iradını bildirdi.

Venesiya Komissiyası həmçinin qeyd etdi ki, vətəndaşlıq haqqında müddələrin tətbiqi mövcud hüquqların həcmi azaldır və birmənalı olaraq geriye atılan bir addımdır. Komissiyanın bu nəticəyə gəlməsinə səbəb “qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda” vətəndaşlıqdan məhrum edilməni nəzərdə tutan 53-cü maddədə dəyişikliklərin edilməsi olmuşdur. Məhdudlaşdırma haqqında bəzi digər müddələrdən fərqli olaraq bu maddə qüvvədə olan norma ilə müqayisədə ayrı-seçkilik və əsassız olaraq vətəndaşlıqdan məhrum etmə riskini, təhlükəsini yaradırdı. Özünün hazırkı formasında isə 53-cü maddə Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu 1961-ci il tarixli “Vətəndaşsızlığın azaldılması haqqında” BMT Konvensiyasına uyğundur və bu maddəni dəyişdirmək üçün heç bir əsası özündə ehtiva etmir. Əgər belə əsaslar varsa, təklif olunan düzəlişlər qanunvericiliyə ümumi istinad yolu ilə edilə bilməz. Ən azından Konstitusiyaya özü şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilə

biləcəyi halları təsvir etməli və Azərbaycan Respublikasının bu sahədəki beynəlxalq öhdəliklərini, xüsusən də 1961-ci il tarixli “Vətəndaşlığı olmayan şəxslər haqqında” BMT Konvensiyasına istinadları əks etdirməlidir.

Lakin, Azərbaycanda vətəndaşlıq institutunun inkişafı kifayət qədər liberal qurulmuşdur və islahatlar dövründə hər hansı bir məhdudiyyətlərin yaradılması ilk növbədə, ölkənin müstəqilliyi və təhlükəsizliyi ilə əlaqələndirilir.

Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, Aİ çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmi ilə əlaqədar Venesiya Komissiyası özünün qərarlarında əsas hüquqların getdikcə artan dərəcədə Aİ-nin bütün institutlarının fəaliyyət predmetlərindən və problemlə məsələlərindən birinə çevrilir. Konstitusiya islahatları layihələrini təhlil edərkən Venesiya Komissiyası yalnız hüququn ümumi prinsiplərini deyil, Avropa insan hüquqları standartları, AİHK, İHAM-ın təcrübəsi və s. mənbələri də rəhbər tutur. Konstitusiya müddəalarını təhlil edərkən Venesiya Komissiyası, ilk növbədə, ifadələrin dəqiqliyinə, hüquqların AİHK və Avropa standartlarına uyğun olmasına diqqət yetirir, əsas insan hüquqlarının həddindən artıq məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyini vurğulayır və hər hansı bir məhdudlaşdırmanın AİHK-in müvafiq müddəalarına və ya milli qanunvericilik aktlarına istinad etməklə, mümkün qədər aydın şəkildə ifadə edilməsinə və əsaslandırılmasına nəzarət edir.

III Fəsil – “Konstitusionalizmin müasir inkişaf mərhələsində dövlətlərin konstitusiya modernləşməsinin obyektiv tərkibi, modelləri və konseptual yanaşmaları” adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir.

III fəslin **“İdarəetmə forması konstitusiya islahatlarının obyektivi kimi”** adlanan **birinci paragrafında** müəllif dövlət formasının müxtəlif növlərini (idarəetmə formasını, dövlət quruluşu formasını və siyasi rejimi) ardıcılıqla araşdırır.

Müəllif qeyd edir ki, bu və ya digər idarəetmə formasının spesifikliyi yalnız müəyyən obyektiv amillərin məcmusundan asılı deyil, o, həm də xalqın mədəni-tarixi inkişafının xüsusiyyətlərinə, onun siyasi-psixoloji iradəsinə, mentalitetinə əsaslanır. Müəllif göstərir ki, idarəetmə formalarının təsnifatının aparılması üçün əsas

kimi müxtəlif növlü meyarlar çıxış edə bilər. Və o, idarəetmə formalarının təsnifatını verir. Müəllif prezident respublikası formasının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Konstitusiyaya islahatında məqsədin qoyulması ictimai münasibətlərin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından, dövlət və digər institutların real imkanlarından və istifadə edilən vasitələrdən asılıdır. O, gələcəyə yönəlmiş strateji proqramlara əsaslanmalıdır. İslahatın həyata keçirilməsi üçün alqoritm işlənib hazırlanmalı, tərtib edilməlidir. Belə alqoritmədə dəqiq müəyyən edilmiş məqsədlər əsasında adekvat vasitələr seçilir, islahatların vaxtı və mərhələləri, nəzarət mexanizmləri, aralıq və yekun nəticələri qiymətləndirmək meyarları müəyyən edilir. Söhbət iqtisadi, sosial və digər sahələrdə uzunmüddətli məsələlərin həllində müvafiq subyektlərin məqsədyönlüliyünün xüsusi əhəmiyyətindən gədir.

Hüquq doktrinası qanunvericiliyin hər bir elementi üçün digər elementlərlə müqayisədə keyfiyyətə fərqli məqsədlərin olmasına yol verir, lakin ümumi məqsədlər çərçivəsində. Çünki, qanunvericilik dağınıq normalar məcmusu deyil, ümumi başlanğıclar və prinsiplərlə birləşdirilmiş, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli və asılı qaydalar sistemidir. Müxtəlif səviyyələrdə hüquq yaradıcılığının məqsədlərinə ardıcıl olaraq çatdıqda, bəzi məqamlarda onlar konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsini də tələb edə bilərlər. Daha sonra müəllif müxtəlif dövlətlərdə prezident idarəçilik formasının (məsələn, Rusiyada, Çində, Qazaxıstanda, Belarusda, Türkmənistanda, bir sıra Latın Amerikasası dövlətlərində, o cümlədən Argentinada Braziliyada, Kolumbiyada, Paraqvayda, Peruda, Meksikada və s.) konstitusiyaya islahatının təhlilini aparır. Bununla yanaşı, parlament və qarışıq idarəetmə formaları olan dövlətlərdə konstitusiyaya islahatlarının fərqləndirici xüsusiyyətləri də araşdırılır. Müəllif parlamentarizmin yaranması, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil edir və parlament idarəçilik formasının Almaniyada, İtaliyada, Avstriyada, Moldovada, Yunanıstanda, İsveçrədə və dünyanın bir sıra digər ölkələrində səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərir.

Müəllif qeyd edir ki, parlament və prezident respublikalarının klassik formaları heç də həmişə dövlət ali orqanlarının

əlaqələndirilməsinə və qarşılıqlı fəaliyyətinə kömək etmir, bu isə dövlətin idarə olunmasının azaldılmasına, bütün siyasi sistemin böhranına gətirir. Bu və bir sıra digər mənfi təzahürləri aradan qaldırmaq üçün müasir dövlətçiliyin qarışıq, “hibrid”, “qarışıq idarəetmə formaları” yaradılır. Müəllif elmi ədəbiyyatda irəli sürülən “idarəetmə forması” anlayışının “yarı-prezidentlik”, “prezident-parlament” və “prezident-baş nazir” növlərini təhlil edir və İrlandiyanı, Fransanı, Xorvatiyanı, Ukraynanı, Rusiyanı və s. belə “qarışıq idarəetmə formaları” olan dövlətlərə aid edir. Müəllifin fikrincə, Azərbaycan hakimiyyət-idarəetmə formasına görə yarıprezidentli respublikaya bənzəsə də, ümumilikdə prezidentli respublikadır. O, Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəetməsi sahəsində islahatları hərtərəfli təhlil edir və onları məqsəd və əhatə etdiyi münasibətlərin məzmununa görə bir neçə əsas qrupa ayırır. 2016-cı il konstitusiyaya islahatlarına aid müəllif qeyd edir ki, onlar icra hakimiyyəti strukturunda institusional dəyişikliklərlə bağlı idi. Belə ki, konstitusiyada birinci vitse-prezident və vitse-prezident vəzifəsi təsis edildi və parlamentin buraxılmasına dair konstitusion mexanizm yaradıldı, hakimiyyətlər bölgüsü sistemində hakimiyyət qolları arasında qarşılıqlı nəzarət mexanizmi təmin edildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2020-ci ilin əvvəlində konstitusiyaya islahatlarına təkan vermək məqsədilə bu mexanizmdən istifadə edərək növbədənkənar parlament seçkiləri təyin etdi və bunun nəticəsində yeni, müasir islahatlara cavab verən parlament seçildi.

Müəllifin fikrincə, dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi baxımından ən mütərəqqi addım 2016-cı ildə vitse-prezident institutunun yaradılması idi. Bu institutun yaradılmasına zərurət son illərdə Azərbaycanda əsaslı iqtisadi islahatların növbəti mərhələsinə keçməsi ilə əlaqədar daha kəskin ifadə olunmuşdur. Vitse-prezident institutunun təsis edilməsi isə Prezidentin müvafiq fərman və sərəncamlarının yerinə yetirilməsini nəzarətdə saxlamaq, habelə iqtisadi islahatları daha da ixtisaslaşdırılmış səviyyədə həyata keçirmək imkanı yaradır. Konstitusiyaya vitse-prezident vəzifəsinin gətirilməsi ilə eyni zamanda ölkəmizin dünya iqtisadiyyatında tutduğu mövqeləri qoruyub saxlamağa, möhkəmləndirilməsinə

xidmət etmiş olur.

Müəllif, yekun olaraq, belə bir nəticəyə gəlir ki, müxtəlif ölkələrdə aparılan konstitusiya islahatlarının müqayisəli təhlili bu islahatların dinamikasının ardıcılığını və eyni istiqamətdə aparılması qanunauyğunluqlarını aşkar etmək imkanı verir. İdarəetmə sahəsində hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin təminatının gücləndirilməsi, hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətində hüququn aliliyinin qorunması, insan hüquqlarının təminatında müdafiə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə xüsusi səlahiyyətli orqanların təsis edilməsi, dövlət orqanlarının legitimliyi onların fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, seçki sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. konstitusiya islahatlarının prioritet istiqamətlərini təşkil edir.

III fəslin “Məhkəmə hakimiyyəti konstitusiya islahatının obyektı kimi və onun modernləşdirilməsi, özünütəşkili prosesində beynəlxalq hüquqi standartların təmin edilməsi problemləri” adlanan ikinci paragrafında məhkəmə hakimiyyətinin konstitusiya islahatının bir obyektı kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Müəllif qeyd edir ki, müasir hüquq doktrinasında məhkəmə hakimiyyətinə geniş mənada siyasi və hüquqi fenomen kimi baxılır və “məhkəmə hakimiyyəti” kateqoriyası müxtəlif mənalarda istifadə olunaraq çoxsəviyyəli hüquqi məzmunu malikdir. Məhkəmə hakimiyyəti özünün xüsusi funksiyaları və siyasi-hüquqi fenomeninin konkret əlamətləri ilə özünün dəyişikliklər və tarixi təkamül dinamikasına malikdir. Konstitusiya dinamikasının ontoloji təhlili dövlətin istənilən sahədə konstitusiyanın islah olunması və modernləşdirilməsi mexanizmləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsinə dəlalət edir. Məhkəmə hakimiyyətinin islah olunmasına nəzəri yanaşmalar da çox müxtəlifdir.

Müəllif göstərir ki, bəzi alimlər məhkəmə hakimiyyətinin ontoloji əlamətlərini nəzərə alaraq hesab edirlər ki, məhkəmə islahatına məhkəmə hakimiyyəti qolunun müstəqil dövlət hakimiyyəti qoluna çevrilməsi kimi baxmaq olar. Müəllif “məhkəmə islahatı” anlayışının məzmununa dair elmi ədəbiyyatda olan müxtəlif konsepsiyaları təhlil edir və göstərir ki, məhkəmə islahatının mahiyyəti və həyata keçirilməsinin dərk edilməsinə doktrinal və

konseptual yanaşmalar onun hər hansı bir tarixi mərhələdə həyata keçirilməsi prosesinin ziddiyyətli və mürəkkəb olduğuna dəlalət edir. Məhkəmə hakimiyyəti və məhkəmə özünüidarəsinin və özünütəşkilinin beynəlxalq standartlarının hüquqi təbiətini tədqiq edən müəllif qeyd edir ki, müasir beynəlxalq əməkdaşlığın müxtəlif sahələrində beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində dövlətlər tərəfindən hazırlanan unifikasiya edilmiş normativ-hüquqi beynəlxalq standartlar kompleks formalaşmışdır. Onların implementasiyası dövlətin ümumbəşəri dəyərlərin səmərəli şəkildə təmin olunmasına kömək etməsinin sübutudur. Müəllif qeyd edir ki, məhkəmə-hüquq islahatının həyata keçirilməsində beynəlxalq hüquq standartlarına nail olmaq əsas məqsəddir. Müəllif məhkəmə hakimiyyətinin islah edilməsi sahəsində bir sıra beynəlxalq aktları təhlil edir (BMT Baş Assambleyasının 29 noyabr 1985-ci il tarixli “Cinayət və hakimiyyətdən sui-istifadə qurbanları üçün ədalət mühakiməsinin əsas prinsipləri haqqında” Bəyannaməsini, Avropa Şurası 8-10 iyul 1998-ci il tarixli “Hakimlərin statusu haqqında” Avropa Xartiyasını, Banqalor məhkəmə davranış prinsiplərini və s.). Müəllifin fikrincə, məhkəmə hakimiyyəti və məhkəmə özünüidarəetmə sahəsində beynəlxalq hüquq standartlarının milli qanunvericiliyə implementasiyası məhkəmə hakimiyyətinin islah olunması prosesinə mühüm töhfə verə bilər. Daha sonra müəllif Avropa Hakimləri Məşvərət Şurasının (AHMS) fəaliyyətini və bu qurumun qəbul etdiyi normativ sənədləri tədqiq edir. Həmçinin, Avropa Məhkəmələri üçün 2001-ci il Qlobal Fəaliyyət Çərçivə Planı da təhlil edilmişdir.

Müəllif qeyd edir ki, bir sıra ölkələrin konstitusiyaları məhkəmə quruluşu sistemindəki idarəetmə hüquqlarının ali məhkəmə instansiyalarına ötürülməsini nəzərdə tutur. Və bununla əlaqədar Meksika, Qvatemala (1956-cı il tarixli), Kolumbiya, Peru, Əfqanıstan konstitusiyalarının müvafiq maddələrini təhlil edir. Digər bir model isə bir sıra idarəetmə (ilk növbədə kadr və intizam) səlahiyyətlərinin xüsusi bir orqana ötürülməsini nəzərdə tutur. Belə bir orqan (onun adı müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir) ədalət mühakiməsini həyata keçirmir və həm məhkəmə quruluşu haqqında milli qanunvericilikdə, həm də konstitusiya aktlarında əks olunmuş xüsusi statusa malikdir. Belə model Ukrayna Respublikası, Albaniya

Respublikası, İtaliya Respublikası, Kamboca Krallığı, Moldova Respublikası, Portuqaliya Respublikası, Rumıniya Respublikası, Şərqi Timor, Fransa Respublikası, Argentina Respublikası, Peru, Makedoniya, Bolqarıstan, Yunanıstan və bir sıra digər ölkələrdə qüvvədədir.

Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, xarici dövlətlərin məhkəmə özünüidarəetməsi institutunun fəaliyyət göstərməsi təcrübəsi bütövlükdə “məhkəmə özünüidarəetməsi” anlayışının mahiyyəti və onun formaları ilə bağlı müasir inkişafın təcrübəsi və reallıqlarını mütləq nəzərə alınmaqla belə fəaliyyətin ən yaxşı təcrübəsinin ölkəmizin qanunvericiliyinə tətbiq edilməsini tələb edir. Bu baxımdan, müəllif Azərbaycanda ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətlərini təhlil edir. O, xüsusilə vurğulayır ki, postsovet ölkələri sırasında Azərbaycanda ilk olaraq inzibati mübahisələrlə əlaqədar inzibati məhkəmələr təsis edilmişdir. Azərbaycanın hüquq sistemində yeni yaradılan inzibati ədliyyə sistemi inzibati icraatı və inzibati məhkəmə baxışı mərhələsini əhatə etdiyindən, konstitusiya islahatları mövcud məhkəmə islahatlarının təminatçısına çevrilir.

Müəllifin fikrincə, Azərbaycanda məhkəmə islahatlarına və ədalət mühakiməsinin gücləndirilməsinə 2009-cu il konstitusiya islahatları ciddi təsir göstərdi. Belə ki, Konstitusiyanın 125-ci maddəsinə əlavə edilərək məhkəmə icraatının məqsədi (həqiqətin müəyyən edilməsi) dəqiq göstərildi. Həmçinin, Konstitusiyanın 129-cu maddəsinə əlavə edilən yeni hissədə isə məhkəmə qərarlarının qanuna və sübutlara əsaslanması ilə bağlı mühüm prosessual təminat konstitusion prinsip səviyyəsinə qaldırıldı. Bundan əlavə, məhkəmə qərarlarının qanuni və əsaslı olması tələbi prosessual qanunvericilikdə (Cinayət-Prosessual Məcəllədə, Mülki-Prosessual Məcəllədə) təsbit edilmişdir.

Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, bu prinsip ədalət mühakiməsinin daha səmərəli həyata keçirilməsində, məhkəmələrin fəaliyyətində olan problemlərin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Məhkəmə islahatının mütəmadi həyata keçirilməsi isə bu kateqoriyanın mahiyyətinin hər hansı bir tarixi mərhələdə həyata keçirilməsi prosesinin ziddiyyətli və mürəkkəb olmasını bir

daha sübut edir. Müasir Azərbaycan üçün isə məhkəmə və hüquq islahatlarında universal və Avropa standartlarının inkişafı təcrübəsinin nəzərə alınması demokratik yolla inkişaf edən dövlət üçün istənilən nəticələrin əldə edilməsində səmərəli vasitədir.

Müəllif bu paragrafın yekunu kimi belə bir nəticəyə gəlir ki, özünün inkişaf dinamikasına qadir olan məhkəmə hakimiyyətinin ontoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, müxtəlif ölkələrdə, xüsusilə də postsovet ölkələrində aparılan məhkəmə islahatı - məhkəmə hakimiyyətinin yenidən qurulması onun dövlət hakimiyyətinin müstəqil bir qoluna çevrilməsi hesab edilə bilər. Məhkəmə sistemində islahatların əsas məqsədi isə beynəlxalq normativ sənədlərdə müəyyən edilmiş qlobal prinsiplərə və standartlara uyğun olan məhkəmə fəaliyyətinin yeni mexanizmini yaratmaqdır. Məhkəmə sisteminin strukturunu digər ölkələrdən “kəçürmək” olmaz. Ayrı-ayrı elementləri mənimsəmək olsa da, bütövlükdə bir milli qanunvericilik sisteminin digərinə köçürülməsi məhkəmə sisteminin sərbəst işləməsinə ciddi maneələr yarada bilər və ya formal olaraq normativ səviyyədə qala bilər. Bütövlükdə götürəndə, məhkəmə islahatının məqsədi onun məzmununu, islahat istiqamətləri və daha faydalı tətbiq edilməsi mexanizminin yaradılması kimi başa düşülür. Konstitusion baxımdan, məhkəmə islahatının aparılması isə ədalətli cəmiyyətin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən amildir.

III fəslin “Yerli özünüidarəetmə və mərkəzsizləşdirmə konstitusiyaya islahatının obyektı kimi” adlanan üçüncü paragrafında konstitusiyaya islahatının obyektı kimi yerli özünüidarəetmə və mərkəzsizləşdirmənin xüsusiyyətləri araşdırılır.

Müəllif qeyd edir ki, müasir Avropa ölkələrinin əksəriyyətində yerlərdə bütün hüquqlar kompleksinin idarə edilməsi xüsusi yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Onlar gizli səsvermə yolu ilə ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında formalaşırlar. Həmçinin, yerli özünüidarəetmə orqanları mərkəzdən təyinat vasitəsilə də formalaşdırıla bilər. Publik hakimiyyətin müasir quruluşu onun iki müstəqil növünün paralel mövcudluğunu – dövlət hakimiyyətini və bələdiyyə hakimiyyətini nəzərdə tutur. Bu isə yerli idarəetmə sahəsində mövcud Avropa

hüquq standartları ilə bağlıdır. Müəllif Aİ-yə üzv ölkələrdə bələdiyyə hakimiyyətinin həyata keçirilməsini bir neçə əsas sistemini (Anqlo-sakson, kontinental) ayırır və onları təhlil edir. Bununla yanaşı, müəllif modernləşdirilmə və islahatların prosesində dövlət hakimiyyətinin mərkəzsizləşdirilməsinin konstitusiya modellərini nəzərdən keçirir. Müasir konstitusionalizmdə mərkəzsizləşdirmə konseptual olaraq adətən cəmiyyətin daha çox demokratikləşməsinin təzahürü kimi çıxış edir, çünki publik hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsi idarəetmə strukturlarının nisbi müstəqilliyini nəzərdə tutur, onlara öz səlahiyyətləri daxilində qərarlar qəbul etmək və həyata keçirmək, həmçinin belə qərarlara görə hüquqi və siyasi məsuliyyət daşımaq hüququ verir.

Mərkəzsizləşdirmə məsələsi ilk dəfə XX əsrin ikinci yarısında ayrı-ayrı Avropa dövlətlərinin konstitusiya aktlarında əks olunmuş və iki formada başa düşülür: muxtariyyətin ərazi mərkəzsizləşdirilməsi və hakimiyyət orqanlarının sahə mərkəzsizləşdirilməsi. Fransa, İspaniya Krallığı, İtaliya, Belçika, Moldova və s. kimi dövlətlərin konstitusiya aktlarını təhlil edərkən müəllif bu ölkələrdə “mərkəzsizləşdirmə” anlayışının məzmununu və xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Nəticədə, müəllif qeyd edir ki, mərkəzsizləşdirmə konstitusionalizmin bir institutu (kateqoriyası) kimi milli konstitusiya mexanizmlərində öz əksini tapan fərqli, müxtəlif şərhlər və anlayışlara malikdir. Həmçinin, mərkəzsizləşdirmə regional və yerli seçkili idarəetmə orqanlarının təşkili forması kimi və belə orqanlara mərkəzi hakimiyyətin səlahiyyətlərinin ötürülməsi kimi başa düşülür.

Konstitusiya islahatı müasir cəmiyyətdə publik idarəçiliyin modernləşdirilməsi vasitəsi və dövlət idarəetməsinin mərkəzsizləşdirilməsi üsulu kimi, ilk növbədə, publik hakimiyyətin fəaliyyətinin sabit mexanizmini yaratmağa və kəskin ictimai-siyasi böhranlara çevrilə biləcək konstitusiya hüquqi kolliziyalara yol verilməməsinə yönəldilməlidir.

Müəllif bir sıra xarici konstitusiyaları təhlil edərək, publik-hakimiyyət səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsi və həyata keçirilməsi sahəsində konstitusiya böhranlarının aradan qaldırılması məqsədilə mərkəzsizləşdirilmiş konstitusiya islahatlarının əsas istiqamətlərinin

mövcudluğu haqqında ümumi nəticəyə gəlir və qeyd edir ki, konstitusiya-hüquqi normalarda əks olunmuş konstitusiya-hüquqi mexanizmlər həyata keçirildikdə mürəkkəb siyasi vəziyyətin həlli hüquq müstəvisində baş verir. Müəllif konstitusiya hüquq mübahisələrinin və toqquşmalarının həll edilməsi vasitələrini və bu sahədə müxtəlif ölkələrin təcrübəsini araşdırır. Azərbaycanda aparılan islahatlar arasında yerli özünüidarəetmə sisteminin müasir prinsiplər əsasında yenidən qurulmağa başlaması və yerlərdə bələdiyyə demokratiyasının təşkil edilməsinin tədqiqinə xüsusi yer ayrılır.

Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki:

- yerli özünüidarəetməni inkişaf etdirən və publik hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsini artıran hər hansı vasitə və metodlar və müxtəlif səviyyələrdə idarəetmə halqaları arasında səlahiyyət bölgüsündə dəyişikliklər yalnız onların fundamental əsaslarının konstitusiya-hüquqi normalarla tənzimlənməsində legitim sayılır. Eyni zamanda, hər bir digər konstitusiya hüququnun mənbələri ilə tənzimlənməyən mexanizmləri yalnız siyasi mexanizmlər və deməli, formal-hüquqi nöqtəyi-nəzərdən qeyri-legitim və qeyri-konstitution hesab etmək lazımdır;

- yerli özünüidarəetmənin inkişafı və publik hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsi sahəsində konstitusiya islahatının aparılmasının ən səmərəli vasitəsi konstitusiya hüquq normalarının konkret kolliziyalarının aradan qaldırılması və ya cəmiyyətdə və dövlətdə siyasi-hüquqi vəziyyətin ümumi dəyişməsi məqsədilə konstitusiya hüquqi aktlarına dəyişikliklər edilməsidir.

III fəslin **“Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi konstitusiya islahatının obyektiv formal-prosessual tərkibi kimi”** adlanan **dördüncü paraqrafında** müəllif konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi prosesinin hüquqi aspektlərini təhlil edir.

Konstitusiya dəyişiklikləri Konstitusiyanın tək-cə mətə düzəlişi, onun verbal-deontik məzmunu deyil, hər şeydən əvvəl, konstitusiya münasibətləri sistemində dəyişikliklərdir. Ölkənin konstitusionalizm sisteminin keyfiyyət xarakteristikasına təsir dərəcəsindən asılı olaraq, konstitusiya modernləşməsi və konstitusiya islahatının aparılması bir-birindən fərqlənir.

Cəmiyyətin və dövlətin konstitusiya dəyişikliklərinin müəyyən bir formasına hazırlığı konstitusiya hüquq münasibətlərinin ehtimal edilən dəyişikliklərinin radikalıq dərəcəsiindən asılı olaraq məqsədlərinə çatmasının legitim yollarının, vasitə və metodlarının seçilməsini şərtləndirir.

Müəllif qeyd edir ki, müasir təcrübənin göstərdiyi kimi, konstitusiya dəyişiklikləri çox müxtəlif olur və onların yalnız bir hissəsi konstitusiya islahatını təşkil edir. Dünya ölkələrinin konstitusiyalarına düzəlişlərin edilməsinin öyrənilməsi təcrübəsi mətnin düzəldilməsinin xarakterindən və həcmindən asılı olaraq bu cür dəyişiklikləri bir neçə qrupa ayırmağa imkan verir. Belə ki, konstitusiya düzəlişlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini ayrı-ayrı sözlərə və əsas qanunların mətnlərinin işarələrinə aid düzəlişlər təşkil edir (məsələn, Avstriya, Norveç). Bu tip dəyişikliklər tez-tez mətnin stilistik düzəlişləri ilə bağlıdır.

Konstitusiya mətnlərinə edilən çoxsaylı dəyişikliklərin başqa bir növü terminoloji xarakter daşıyır. Onlar bir terminin və ya terminoloji ifadənin digəri ilə, fərqli və ya dəqiqləşdirici mənası olan başqası ilə əvəz edilməsini nəzərdə tutur. Əvvəlki növdən fərqli olaraq, bu cür dəyişikliklər formal yox, məzmunlu xarakter daşıyır. Məsələn, Çexoslovakiya Konstitusiyasının adından “sosialist” sözünün çıxarılması və 1980-90-cı illərdə edilən digər oxşar düzəlişlər. 1990-cı illərin sonunda Şərqi Avropa ölkələrinin Konstitusiyalarında “sosialist” sözünün çıxarılması sosial, siyasi və iqtisadi dəyişiklikləri əks etdirən konstitusiya islahatının başlanğıcı, qanunvericilikdə və hüquq sistemində dəyişikliklər demək idi.

Konstitusiyalara dəyişikliklər ediləndə, tez-tez onların mənasının qismən institusionaldaxili korreksiyası baş verir. Konstitusiya dəyişiklikləri konstitusiyanın mətninə yeni bir konstitusiya hüquq institutunun daxil edilməsində, əvvəllər mövcud olmuş institutun yenisi ilə dəyişdirilməsində və ya ləğv olunmasında ifadə edilə bilər. Bu, artıq qismən deyil, bütöv bir konstitusiya dəyişikliyidir.

Konstitusiya islahatı məqsədyönlü xarakter daşıyan bir hərəkətdir və ya zamanla uzadılmış bir-birinə oxşayan məqsədyönlü hərəkətlər məcmusudur. Müxtəlif ölkələrin tarixində bir çox yeni

konstitusiyaya - hüquq institutları konstitusiyalara xüsusi düzəlişlər vasitəsilə daxil edilirdi. Bununla belə, heç də bütün düzəlişləri konstitusiyaya islahatına aid etmək olmaz. Konstitusiyaya dəyişiklikləri əsas ideologiyanın dəyişməsi vasitəsilə də baş verə bilər. Onlar inqilabi hadisələrlə bağlı ola bilər və bir qayda olaraq, daha çox digər tipli konstitusiyalara keçid olan müvəqqəti konstitusiyaya aktlarından sonra yeni konstitusiyaların qəbul olunmasında ən aydın şəkildə müəyyən olunur.

Müəllifin fikrincə, konstitusiyaya dəyişiklikləri onun mətnində müxtəlif düzəlişlərin edilməsi deməkdir (ayrı-ayrı termin və nişanların dəyişdirilməsi, yeni institutların daxil edilməsi və s.). Müəllif konstitusiyaların dəyişdirilməsi prosedurunun müxtəlif ölkələrdəki (ABŞ, Fransa, İtaliya, Hindistan, Yaponiya, Almaniya, Yunanıstan, Çin və s.) mərhələlərini tədqiq edir.

Müəllif MDB ölkələrində konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən islahatları və onların həyata keçirilməsi mərhələlərinin hərtərəfli təhlilinə xüsusi önəm verir. Daha sonra müəllif Azərbaycan Respublikasında konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsinin xüsusiyyətlərini araşdırır.

Dissertasiyanın **nəticə** hissəsində əldə edilmiş əsas nəticələr ümumiləşdirilir və işin yekunları göstərilir.

Dissertasiya tədqiqatının əsas müddəaları müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan Respublikasında parlamentarizm ənənələri: tarix və müasirlik. // Bakı: Qanun, 2014. - 200 s.
2. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin Kommentariyası // (həmmüəlliflərlə) Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2015.
3. Azərbaycan'da Yasama, Yürütme və Yargı Yetkilerini Kullanan Devletin Temel Organlarının İşleyişi ve bu Organlar Arasındaki Karşılıklı İlişkiler // Uluslararası Türk Dünyası

- Eğitim Bilimler ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri. VI Cilt. (2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına). Ankara, Türkiye Cumhuriyyəti, 2016, s.755-760.
4. Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri // “Polis Akademiyasının elmi xəbərləri” elmi hüquq jurnalı, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının nəşriyyatı, №3-4 (16), Bakı, 2016, səh.122-127.
  5. Law Reform in the Republic of Azerbaijan with regard to local administrations in the digital age // Kamu Yönetimi Forumu (KAYFOR 15), “Dijital Çağda Kamu Yönetimi ve Politikaları” adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları, İsparta, Türkiyə Cümhuriyyəti, 1-4 noyabr 2017, s.508-511.
  6. İcra hakimiyyətinin fəaliyyətinin optimallaşdırılmasının səmərəlilik meyarları // “Gənc tədqiqatçı” elmi praktik jurnal, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası, cild III, №1, Bakı, 2017, s.212-220
  7. Теоретико-методологические подходы к определению правовой категории «реформа» // Вісник Маріупольського Державного Університету Серія: Право, Випуск 13, Міністерство освіти і науки України, Маріуполь, 2017, стр.192-197.
  8. İcra hakimiyyətinin fəaliyyətinin optimallaşdırılmasının bəzi cəhətləri // “Müasir dövrdə davamlı inkişafın idarə edilməsinin əsas istiqamətləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 4 may 2017-ci il, səh. 262-274.
  9. Онтологическое измерение категории «реформа» в социально-правовом дискурсе: теоретическая характеристика // Вісник Маріупольського Державного Університету Серія: Право, Випуск 14, Міністерство освіти і науки України, Маріуполь, 2017, стр.134-141.
  10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin qanunvericilik islahatlarının əsas istiqamətləri // “XXI əsrdə insan hüquq və

- azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar” mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 3 may 2018-ci il, səh.89-97.
11. Местное самоуправление и децентрализация как объект конституционной модернизации: сравнительно-правовой анализ // Астана: Наука и жизнь Казахстана, - 2018. №6 (66), – с. 32-38.
  12. Azərbaycan Respublikasının müasir konstitusiya hüququ doktrinası dünya konstitusionalizminin paradigma sistemində aksioloji fenomen kimi // “Gənc tədqiqatçı” elmi praktik jurnal, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası, cild IV, №2, Bakı, 2018, səh.163-172.
  13. Postsovet ölkələrində konstitusiya islahatlarının müasir mərhələsi: konseptual əsaslar və innovasiyalar // II Uluslararası Türk dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi, Antalya, Türkiyə, 01-04 dekabr 2018, s.334-338.
  14. Теоретико-правовые подходы к понятию «реформа» в условиях современных социальных трансформаций // Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: Проблеми Теорії та Практики. Збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, Україна, Маріуполь, 29 березня 2018, стр.30-32.
  15. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin modern anayasa hukuku doktrini aksioloji fenomen olarak dünya konstitusionalizminin paradigma sisteminde // Kamu Yönetimi Sempozyumu (KAYSEM 12), “Türkiyede Toplum, Yerleşim ve Yönetim Tartışmaları” adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları, Kırıkkale, Türkiyə Cümhuriyyəti, 25-27 oktyabr 2018, s. 627-635.
  16. Azərbaycanda Konstitusiya islahatlarının sovet hakimiyyəti dövründə bəzi xarakterik xüsusiyyətləri // “Hüquq elminin müasir problemləri: Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin yeni tendensiyaları” mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları.

Bakı, 3 may 2019-cu il, səh.250-260

17. Məhkəmə hakimiyyəti konstitusiyaya islahatları kontekstində // “Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə” elmi-nəzəri, təcrübi aylıq jurnal, №2 (66), Azərbaycan, Bakı, 2019, səh.167-175.
18. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında konstitusiyaya islahatlarının həyata keçirilməsinin genezisi, əsas mərhələləri və xüsusiyyətləri // Umummilli liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyevin zəngin siyasi mənəvi irsi ümummilli sərvətimizdir” mövzusunda doktorant və dissertantların elmi konfransının materialları, ARPDİA, «Çaşıoğlu», 2019 səh. 24-34.
19. Konstitusiyaya islahatlarının tədqiqində müasir metodologiyanın bəzi xüsusiyyətləri // Юридические науки и образование, elmi hüquq jurnalı, Международная Организация Правовых Исследований, №60, Bakı, 2019. səh.78-100
20. Müasir hüquq elmində problemlər və onların konstitusion hüquqi həlli yolları // Elm və Təhsil nəşriyyatı, Bakı:2019. 372 səh.
21. The doctrine of modern constitutional law of the Republic of Azerbaijan // Хуманитарни Балкански изследования, Sofiya, Bolqarıstan Respublikası, T.4, №2 (8) 2020, səh. 44-49.
22. Süni intellekt və robot texnikası insan hüquqları kontekstində // Elm və Təhsil nəşriyyatı, Bakı:2020. 328 səh.
23. Key features of the legal regulation of sustainable development // 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Park Inn By Radisson, Bakı: 18-19 iyun 2020. Səh.59-65
24. Müasir dövrdə konstitusiyaya islahatlarının əsas xüsusiyyətləri // “Gənc tədqiqatçı” elmi praktik jurnal, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası, cild VI, №1, Bakı, 2020 Səh.159-170
25. Konstitusiyaya islahatlarının əsas və ontoloji əlamətləri // Юридические науки и образование. - Баку, № 62, 2020, - с.

- 64-77.
26. The problems of maximizing human potential and attracting talent in the civil service // 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Park Inn By Radisson, Bakı: 18-19 iyun 2020, Səh.66-75.
  27. Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyi sahəsində konstitusiya islahatlarının mahiyyəti // “XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar” mövzusunda onlayn elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 7 may 2020-ci il, səh.186-193.
  28. “İslahat” kateqoriyasının sosial-hüquqi gerçəkliyin dəyişdirilməsi forması kimi ontoloji ölçüsü: nəzəri xarakteristika // Umummilli liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş “Dövlət idarəçiliyində islahatların yeni mərhələsi” mövzusunda doktorant və dissertantların elmi konfransının materialları, ARPDİA, «Çaşıoğlu», 2020 səh. 58-70.
  29. "İslahat" kateqoriyası sosial-hüquqi gerçəkliyin dəyişdirilməsi forması kimi nəzəri əsasları // “XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar” mövzusunda onlayn elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 6 may 2021-ci il, səh.185-192
  30. Sosial-hüquqi gerçəkliyin dəyişdirilməsi forması kimi "islahat" kateqoriyasının ontoloji ölçüsü: nəzəri xarakteristika // “Polis Akademiyasının elmi xəbərləri” elmi hüquq jurnalı, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının nəşriyyatı, №1(29), Bakı, 2021, səh.26-35
  31. The 30-year Journey of the Constitutions in the post-Soviet states after Independence // Public Administration.Taylor & Francis, 2023, pp. 450-465.

Dissertasiyanın müdafiəsi __ ____ 2023-cü il tarixində, saat __:__ -da Milli Aviasiya Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.45 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, Mərdəkan pr. 30.

Dissertasiya işi ilə Milli Aviasiya Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Milli Aviasiya Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat __ ____ 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.02.2023.

Kağızın formatı: A5 (210 x 148 mm)

Həcm: 103 729 işarə

Tiraj: 100